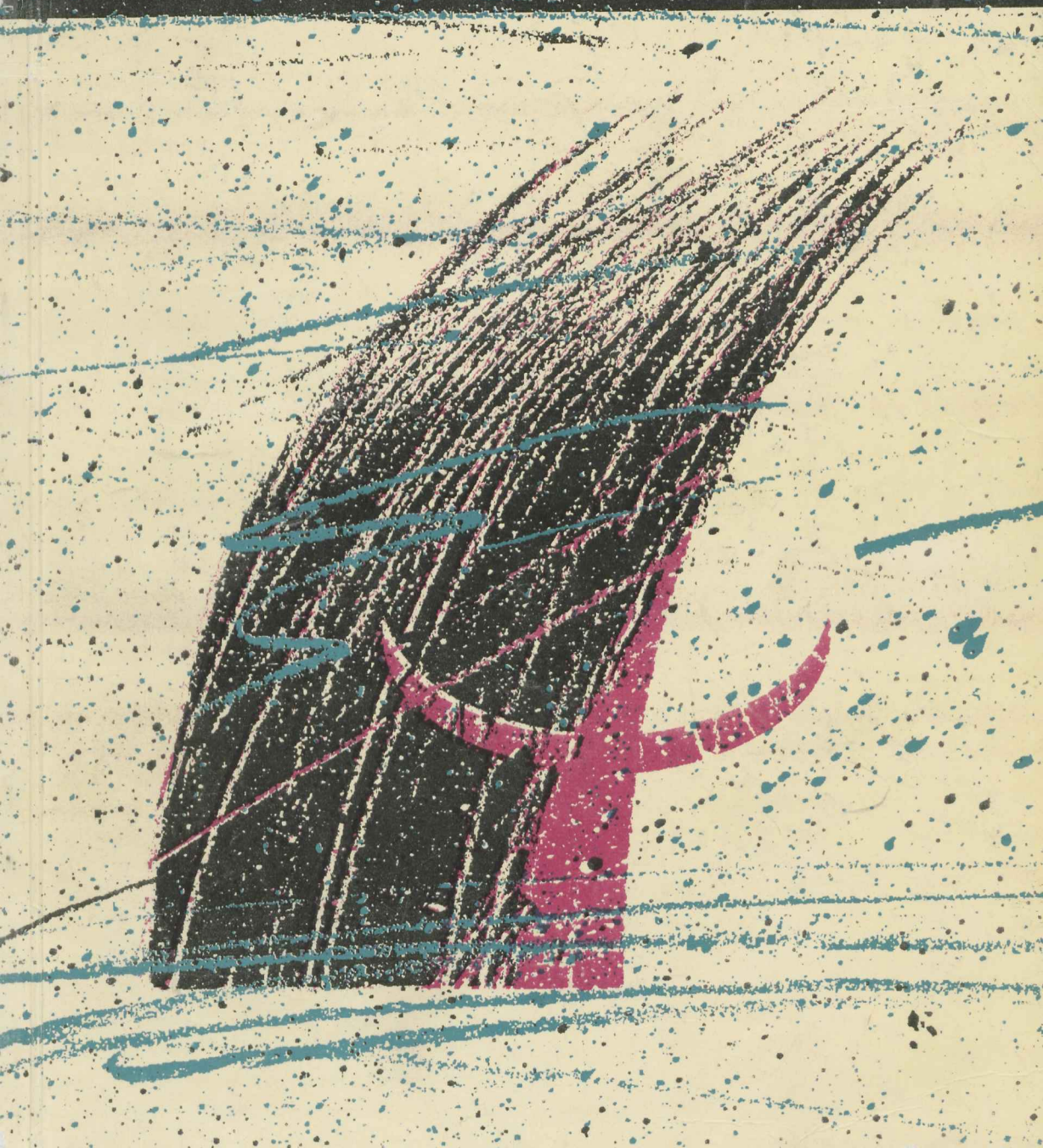

MANA

61-62

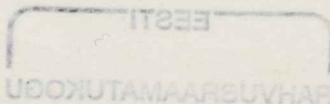
EESTI
KIRJANDUSE JA KULTUURI
AJAKIRI
• **MANA** •
1992
XXV AASTAKÄIK
NR. 61 — 62

Kirjastuskooperatiiv

• Faatum •

TALLINN

Toimetaja Eestis: Andres Ehtn
Toimetaja välismaal: Hellar Grabbi
Tegevtoimetaja: Juhan Saar
Keeletoimetaja: Kulla Stsask

Kaas ja kujundus: Aavo Ermel

Toimetuskolleegium: Ivar Grünthal
Paul Laan
Ilmar Laaban
Enn Nõu
Paul Reets
Rein Silberberg
Mardi Valgemäe
Vootele Vaska
Valdemar Vilder

Kontaktaadressid: Harju t. 1
EE0001 Tallinn
Eesti

Vakefield Drive Apt 302
Alexandria VA 22307
USA

Trükikoda „Pollux“

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

• MANA •
• SISU •

- Andres Ehin — 4 — Toimetaja sissejuhatus
- Uku Masing — 6 — Eesti hingest
- Ivar Grünthal — 9 — Luuletused
- Jaan Kross — 23 — Eesti iseloom
- Ilona Laaman — 47 — Tekste käsikirjalisest kogumikust
 „Teiega sina peal“
- Ilmar Laaban — 54 — Portree-eskiise roosilehtedel
- Andres Vanapa — 56 — 5 luuletust
- Urve Karuks — 58 — Laota valge siidirätk ...
- Mardi Valgemäe — 60 — Alatasa avarduv Alver
- Raimond Kolk** — 65 — Minu esimesed triibulised
- Viggo Madsen — 70 — Luuletused
- Tu Fu — 74 — Luuletused
- Toomas Hussar — 76 — Sissejuhatus näidendile „Viimane öö“
- Toomas Hussar ja Toomas Saarepera — 77 — Viimane öö
- Neeme Raud — 84 — Ka vaikus kõneleb
- Jüri Kurman — 86 — Kosmos, keel ja gnostitsism:
 Viivi Luige kahe romaani kolmainus
- Eda Sepp — 90 — Jüri võitlus lohega
- Susan Wyndham — 116 — Kunst äriks
- Ilmar Rebane — 120 — Eesti õigusteadlased eile, täna, homme

SEE ON ESIMENE EESTIS KIRJASTATUD

• MANA •

*N*eljakümnendate lõpul ja viiekümnendatel oli kodu-Eesti poliitiline ja kultuuriline iseolemine praktiliselt tasalülitatud. See oli stalinliku vägivalga ja hirmuvalitsuse tagajärg.

Vaid välis-Eestis võis demokraatlik vaim ja rahvuslik kultuur vabalt lehvida. Välis-Eesti väljaanded vastandasid end teravalt kodu-Eesti ametlikule trükitõnale, mis oli peaaegu täiesti okupatsioonivõimude kontrolli all.

Pärast Stalini kultuse hukkamõistmist Moskvas 1956. aastal ja Hruštšovi liberalismivirvendusi muutus olukord pisut. Kompartei diktaat kultuuri üle polnud enam nii absoluutne kui enne ja leidis keskmise põlve haritlasi (J. Kross, A. Kaalep, A. Alliksaar, O. Maran, I. Malin jt.), kes asusid ettevaatlikult eesti kultuuri taaselustama. Noorema põlvkonna ärksamad hinged hakkasid neid õhinal toetama. Kuna tollase kultuuritõusu paljud paremad saavutused siiski kohe avalikkuse ette ei jõudnud, siis suhtusid mõned välis-Eesti organisatsioonide juhid uutesse ilmingutesse algul kõhklevalt. Aga need nooremapoolsed vaimuinimesed, kes olid kogunenud ajakirja „Mana“ ümber (H. Grabbi, I. Grünthal, I. Laaban, R. Taagepera, I. Iliste, I. Mikiver, J. Kurman, M. Valgemäe) ei kahelnud, vaid hakkasid avanenud võimalust kohe tublisti ära kasutama ja aitasid niiviisi kaasa rahvuskultuuri läbimurdele Eestis. 60. aastate põlvkonnaga kodu-Eestis loodi isiklikud kontaktid ja posti teel saadeti raamatuid, mis võimaldasid neil end maailmakultuuriga kurssi viia. Välis-Eesti väljaanded, sealhulgas ka „Mana“ küll enamasti posti teel läbi ei läinud. Need levisid käsiposti teel, masinakirjapaljunduste ja mikrofilmidena.

Ajakirja „Mana“ kaastöölised ilmutasid järjest süvenevat asjatundmist kodueestlaste loomingu ja kultuuripoliitikagi alal. „Mana“ osutus kõige tõhusamaks sillaks väliseesti ja kodueesti kultuuri vahel. Üha enam järgis sama suunda Balti Instituut. Järjest rohkem väliseestlasi avastas, et kodueesti kultuuriski on väärtusi,

mida ei maksa võõristada. Ikka enam kodueestlastest haritlasi õppis takistuste kiuste tundma ja hindama väliseesti kultuuri ja leidis sealt mõndagi, mis oli kodusem kui kodu-Eestis lubatu. „Mana“ täitis tõsiselt missiooni, sest kultuuri läbimurdele järgnes 1988. a. see, millele veel hiljuti ei julgetud lootagi — poliitiline läbimurre.

See missioon jätkub ka vabanenud kodu-Eestis. Tegelikult pole ju kaht erinevat kultuuri — on vaid üks ja seesama eesti kultuur nii kodumaal kui ka väljaspool seda. Probleem on pigem selles, et informatsioon teineteise kohta pole veel küllaldane, sest aastakümnetepikkust infolünka ei suuda keegi ju mõne aastaga täita. Selle lünga täitmisele tahab ka nüüdsest kodumaal kirjastatav „Mana“ end pühendada. Usume, et „Mana“ senised autorid suudavad seda tööd edaspidigi hästi teha. Seega ei pruugi „Mana“ nägu kuigivõrd muutuda. Siiski, seni oli „Mana“ otsekuu ühesuunalise liiklusega sild — informatsioon kulges kodu-Eestist välis-Eestisse; edaspidi tahaksime muuta liikluse kahesuunaliseks: anda enam informatsiooni välis-Eesti vaimuelust kodueestlastele. Küllap mõjub mõlemale poolele värskendavalt, kui kodu-Eesti kultuuritilminguid vaadeldakse väliseestlase pilgu läbi ja vastupidi. Tulevikus tahaksime valgustada enam ka eestlaste vaimupürgimusi nendes riikides, kus meid on vähe.

Vaevalt küll suudame kasvada lähemal ajal ülemaailmse eesti vaimuelu ajakirjaks, aga sinnapoole tahame sihti seada.

Südamlik tänu kõigile, kes siiani on „Mana“ koos hoidnud, iseäranis Hellar Grabbile ja neile, kes olid lahkesti nõus käesolevale numbrile kaastööd saatma.

Andres Ehin

UKU MASING • EESTI HINGEST •

Terve eluaja merel elanud inimesel on väga vähe ühist sellega, kes kõik oma päevad on veetnud kündes põldu või jahti pidades metsas. Aga ka laplane, kes näeb vaid mõne kuu lumeta maad, ja neeger Kongo äärest, kelle muinasjutudki midagi ei tea jääst, need ei või ju olla ühesugused inimesed.

Tavaliselt küll vahe nende vahel tuletatakse nõnda: see, kes näeb lund, peab olema väga külm ning tõsine, seda enam, mida kaugemal ta elab põhjas; ja neegrid olevat kuumad ning lõbusad. Kuid sääraseid otsustused on ekslikud, sest eskimod naervat ühel päeval enam kui sakslased tervel kuul, ning sellepärast ekslikud, et nad seisavad ainult meie kujutelude alusel: mõtleme, et soojast külma minnes kaotame tuju, et neil, kes alati peavad kannatama pakast, tuju on veelgi pauram.

Väidetakse, et konsonandirohked keeled olevat sündinud külmemal mail kui vokaalirikkad ning et keeled rohkete konsonantidega olevat energilise ja aktiivse sisemuse tunnus, vokaalirohked aga nõrga ja lõdva. Paralleelis sellega seletatakse, et troopiline kliima lõdvastavat inimese ja hävitavat ta tahtejõu. Muidugi sarnane oletus just paika ei pea, sest tahtejõu kaotavad ainult eurooplased ekvaatori all, mitte aga pärismaalased ise. On kaugemalegi mindud ja öeldud, et kõige konsonandirohkemad, eestlase seisukohalt kõige õudsemad keeled asuvad kliimas, mille aasta keskmine temperatuur pole mitte üle 12° ega vahe kõige külmema ja soojema kuu vahel mitte üle 25°. Kuid kõik need keeled (nagu rootsi, saksa, Kaukaasia mägihuvaste, tiibetlaste,

kamtšatkalaste, Põhja-Ameerika loode-ranna indiaanlaste, Lõuna-Ameerika kõige lõunapoolsema osa) asuvad kõrgeis mägedes, nii et seda võiks samuti pidada mõõduandvaks. Igatahes aga on siiski kindel, et mingi mõju kliimal on keelele. Ja kui mõjub baromeetriseis ning temperatuur, siis võivad mõjuda ka paljud muud looduslikud tingimused, ning mitte ainult keele kõlale, vaid ka grammatikale.

Oli kindlasti rassi tekkimisele, kui üldse uskuda rassiteooriaid, oluline, kas teatav rühm inimesi elas kõrves või laanes. Sääraseid maa-alad on küllalt suured, et neis võis kujuneda mingi eriline tõug inimesi ja kohanduda ümbruskonnaga. Kui nad hiljem sellest piirkonnast välja liikusid, siis nad võtsid kaasa senise kuju ja uues kodus ei muutunud enam või mitte väga palju. Ainult siis, kui erinevus vana ja uue vahel on liiga suur, kaob saavutatud kuju täiesti, kaob rahvas ja keel, kaovad ehk kogu rassi tunnused, nagu vandaalid kadusid Põhja-Aafrikas! Kuid araablased, kes tulid kõrvest, ei sattunud näiteks Palestiinas palju erinevaise tingimusesse ja nad on jäänud neiks-samuks; aga siiski on huvitav, et moodne araabia keel Palestiinas kõlab palju enam heebrea keele moodi kui vana klassikaline ning et sel samal maa-alal, kus heebrealased ei saanud häälendada š-d, seda praegu ei oska ka araablased!

Keel on üks vastupidavamaid kuju-sid. Inimene on sunnitud väljenduma ettemääratud kujul, et olla teistele arusaadav, ta peab mõtlema sõnade abil ja ta peab tarvitama samu häälkuid nagu kaasinimesed. See ei jäta avaldamata mõju ta minale,

annab inimesele *ühe esimesi ja põhilisi kujusid*. Aga keel omakorda on tingitud mingist ürgsest ümbrusest ja on nende tunnete väljendus, mis inimesel oli selles. Kui teda õieti osata seletada, eriti ta iseärasusi võrreldes teiste keeltega, siis võime tast lugeda välja, mis siis oli selle rahva algne, praegugi mõõtuandev kuju, milline oli see esimene tunne, mis on saanud määravaks terve rahva elule. Sest keel on rahvale midagi sarnast, mis inimesele esimene mälestus. See võib olla koguni kadunud teadvusest, unustatud täiesti, aga ta siiski on määravaks inimese elule.

Kõige suuremad erinevused eesti keeles on meile tuntud keeltega võrreldes: tuleviku ning grammatilise soo puudumine ja omastava käände etteasetamine, kuid need pole ainult meie erivara. Mis neist saab järeldada, on kõigepealt see, et eestlane ei liigita asju välisilmas, ta jaoks ei ole olemas väärtusklasse. Sest algselt grammatilisel sool polnud tegeliku sooga midagi tegemist, vaid kõige hinnatumad olid „mees“-sukku kuuluvad asjad. Seal, kus on selline liigitus, endastmõistetavalt ühte asja püütakse omandada, teist põlatakse, elatakse nõnda ütelda jaota-ja-valitse-stiilis. Sest see, kes suhtub välismaailma kui tervikusse, ei oma mingit võimuinstinkti, kes liigitab, see ei saagi teisiti, kui peab rajama imperialistlikke, despootlikke riike. Kuivõrd terviklikult me vaatame maailma, ilmneb juba sellest, et ütleme „ülespoole“ ja „allapoole“ ning vanemas keeles „ei sugugi“ on „ei poolegi“. Olla võivad ainult kaks poolt ja needki on olemas vaid inimese seisukohalt ja see, mis poolegi ei ole, seda ei ole olemas. Aga selle tõttu, et vaatleme välismaailma tervikuna, ise ka olemas tervikud. Sakslane peab ütleva „mein Vater“, aga „meine Mutter“, ta liigitab ennast samuti nagu asju. Kui ta teise vähemväärtusliku liigiga teeb tegemist, siis ta kuulub ise ka sinna, tema väärtus oleneb neist asjust, mis tal on, eestlase väärtus

(kuigi see mõistegi on laen) tast endast. — Kuna meil pole tulevikku, siis meil pole aega filosoofilises mõttes ega liikumist ning mitte ründamisvajadust. Sest tulevik ja asjade liigitamine on väga lähedas ühenduses. Meie eeldame, et tulevik on olevik, ja kuna me seda teeme, elame alati olevikus ning kellelgi ei tuleks mõttesse endale juhtlauseks võtta: alati seesama. Meie rahvakeelne tuleviku minevik: *kui ma raamatu loetud saan, siis...* eeldab ainult, et olevikus kestev tegevus võib lõppeda ja teine olevik alata. Tarvitseb ainult *saan* asemele panna *sain* ja siis meil on samasugune suhtumine minevikku kui möödunud olevikku. Sakslane aga näiteks tuleviku puhul üldse astub olevikust välja, ta mõtleb alati, et tulevikus teeb midagi sarnast, mida ta praegu veel mitte ei tee. Eestlane sel puhul kui sakslane ütleb: *ich werde tun*, ütleb vast: *küll ma teen*. Ilmekamat vahet üldse on võimatu kujutella, sest eesti väljendus algselt vähemalt tähendas: *ma teen seda küllalt, tublisti, hästi*, nii et see tegevus oleks sarnane, mis kestab kauemat aega, nõuab rohkem jõudu ning selle tõttu on intensiivsem ja vägevam. Kuna aga meil pole tulevikku, siis võime ainult teoreetiliselt aru saada, mis „areng“ tähendab, aga ta olu me ei saa kuidagi taibata, ta jääb meile niisama võõraks mõisteks, kui ta on araablasile või hiinlasile. Ainult need rahvad, kelle keeles on tulevik, võivad mõista, mis tähendab alaline püüdmine saavutamatuks kuulutatud sihi poole. — Meile on alati omanik tähtsam kui asi, sest me ei hinda inimese vara, vaid inimest. Me ei näe asju välismaailmas, mida tuleks püüda endale saada, vaid inimesi või midagi muud, kellega mingid asjad on ühenduses. Indogermaanile või semiidile on tähtis tegutsemine, liigitamine, vallutamine, mitte aga meile.

Kui sarnaseist asjust katsuda tule-tada mingit üldnimetajat eestlasele, siis see kõige tõenäolikumalt on kera kaunis hämara

ja elastse piiriga, midagi üherakulise amööbi taolist. Ta ei ole joon sihiga lõpmatusse, nagu indogermaan, või laineline joon, mille algus ja ots on samas punktis. Kaktus ei saa areneda, vaid ainult kasvada, lend-täht aga pole teisel silmapilgul sama, mis esimesel, — ta areneb. Eestlane kasvab igas suunas ja sellepärast meie ideaaliks ongi inimene, kes kõigiti oleks täiuslik, kes endasse mahutaks terve maailma, kuna indogermaani ideaal on olla ühel alal, ühes sihis ületamatult täiuslik, teha ainsaks see, mis ta on ise. Ütleme ju säästvalt vaimuhaigete kohta, et nad on „puudulikud“, ja instinktiivselt tunneme, et nii indogermaani kui semiidil on midagi puudu, nad on jooned ja ei taha olla kehad.

Et see pole ainult fantaasia, tõestab kõige selgemini võrdlus kirge tähistavate sõnade vahel. Kreeka keeles on *pathos*, ladina ning romaani keelis *passio*, saksa *Leidenschaft* (mis küll kindlasti vist on kunstlikult loodud sõna). See sõna võib tähendada nii kirge kui näiteks ristilöödu kannatusi. Meie sõna tähendab aga vaid hõõguva keha kiirgamist. Indogermaanele on see vaev, mis tuleb väljast, mis pannakse peale ja mida inimene peab taluma, meile midagi, mis väljub inimesest endast, keda on kujutletud päikesetaolise asjana. Tõeluses asi on ju sama, aga meie esivanemad on

teda vaadanud hoopis teisest küljest, nad ei ole üldse tulnud sellele, millele indogermaaniid.

Kui aga küsida, milline looduslik ümbrus võis olla eestlasil või soomeugrilasil, siis on vaid kaks võimalikku vastust, kas mets või mererannik, igatahes mitte sarnane paik, kus muutlikkust oli äärmiselt vähe; mitte mäestik nagu indogermaanel või kõrb nagu semiitidel. Kestev kohin on see, mis veelgi aitab kaasa, et tuleviku mõistet üldse ei tekkinud, selles kaovad ju koguni piirid oleva ja mitteoleva, elava ning elutu vahel. On vaid võnkuva kestaga inimene ja väljaspool kohin, mis ei ole asi, aga siiski on midagi väga asjataolist. Sellest ongi tingitud, et me rahvalaulud koosnevad aina korduvaist motiivest nagu litaneiad sumerlaste tempelis. Sellest ongi tingitud, et ühetoonilisus meile tundub majesteetlik ning maastikuline kirevus meile paistab kuidagi lapsik nagu piltpostkaart. Euroopa mõtte- ja tundeviisiga rikutule meie oma inimesed tunduvad igavad, üksluised ja puised. Kelle hing koosneb keha piiridesse asetatud monotoonsest kohinast, mis ühist võib sellel olla säärase inimesega, kelle hing alati kipub välja kehast, mitte laiiali, nagu udu või suits, vaid kuskile lõpmatusse kõige otsemat teed. Üks petab end, kui ta kõneleb, et saab teisest aru.

Ajakirjast „Tänapäev“ 1935, nr. 2.

M

IVAR GRÜNTHAL

• LUULETUSED •

S

issejuhatus

Ei ole luuletuste tekkimine
soliidne toiming targu, tasahilju
kui paradiisiõunte vekkimine,
kus praagitakse plekilisi vilju.

Ei ole luule ainult ajaviide,
nippasjakeste kogu vanaroosast,
vaid läbilõikepilti haja liide,
punktuli prisma murtud ööst ja proosast.

Näib kõige õigem jõhkvalt ühendada
maad tuhniv siga, ladvas laksuv ööbik:
Kui hinge kaugust ihust lühendada
viib ristjoon sihile ja mitte rööbik.

M

urdeaeg

Ma olen elutu ja näotuks laastat,
vaid fotod laekas eritlevad, et
ka mina olen olnud kuusteist aastat
ning viiemeeli tajund kevadet.

Nüüd olen sügis, ilma et mu mõtteist
saaks uduluule mahavõristus,
sest m i n u esimesist lihavõtteist
on keskne ainult sisenõristus.

T
süklist „Tõus ja mõõn“

Me jääme seisma sammunult kui sukis,
et jõuda märkamatul ligi vee.
Mõrk hīgihõng kui suitsuahju tukis
meelõhnast läbi torgib liivatee.

Sa oled alaspidi luitenõmme
öö pääle sadu, niiske soe ning hea.
Su järjest ikka lähemale tõmme
on nagu laine tõuseks üle pea.

Tungelnult öös ja hāmus lainiti,
las ma sind vaatlen nüüd
selgelt, vaikselt ning ainiti:
Lahti libisend rüüd,
sädelust protoplasma
tumedast niuderohust
tuksleva meretāhe.

Oled nii lapsikult aval
mind vooharjani viinu:
Põsel õrnõhetaval
sünnimärk naerulohust
veeroosilt lendu läheb.
Tervisi, lepatriinu!

Meil ei ole sõnu,
kuid me laulame siiski:
sügavasti, kõvasti ja kaua,
ikka kiiremini ja kiiremini
kärmete tulepurseteni,
voolates vabalt
julmalt ja võimsalt
kuni jahtub laava
väikese viletsa võpatusega.

Kalgastund kuumaastikul
luurab lein
kaht kiviajakoidikul
langenud tähte.

Aga sära polegi ära,
vaid veikleb ja virvleb
sinu silmades:
seda sina,
sätendavat sina,
sinna surra.
Sina
oled kõige kaunim kui sa mind saad.

P
uhtaskirjutatu

2

Ma mõtlen oma koolipõlve pruudist:
Kas jälle pooleli jääks jutt, kui küsiks veel,
kas armastad mind, pääle mis sul uudist,
just nagu tookord Kroonuaia uisuteel?

Võibolla oleks kõik kui oli ennist,
kui muutuks, mis on praegu mingil nõiaväel:
All Suuretoomeorus mängiks tennist
või sõidaks suusarongi Valgeveskimäel.

Noor kevad sädeleks su kleidi tüllis,
kui sind käevangus lõpuõhtult koju tooks.
Ja siiski selles jätkuvas idüllis
on vaevukuuldav ebakõlav poognajooks:

Ma olen oma läbilastud kopse
tükk-tükilt välja sülgand, toeks morfiin ning broom.
Sa oled Tšerbakulis lõikand propse
ja lõppend tummalt kannatades nagu loom.

 iimsel mäel

4

Unes veel pigistan
prooviõe puusi,
rindu täis pluusi.
Ärgates higistan,
huultele ligistan
kuremariinikruusi
ja ta mind juua aitab,
räägib lohutussõnu.
Kes teda õiti paitab,
läidab niudeisse leegi?
Minu sõrmede mõnu
enam ei pruugi keegi.

viimsel voodil

Kunstnik viimsel voodil lamas
ja ei teda digitaalis
ega hapnik aidand enam.
Ja et teistel haigeil samas
valgevõvilises saalis
oleks kannatada kenam
ega häiriks surmahirm
pandi voodi ette sirm.

Kuid ta käte hiigelvari
laius läbipaistval kangal,
raius nägematut kuju,
lokilakk kui lainehari
lehvis padja sinipangal,
sõrmis raevles tormituju.
Ah, see oli viimne töö.
Tuli uni, tuli öö.

Seda koolva mere tõde
lahkuv arst vist vaevalt teadis,
mõeldes puudu tulnud õhust.
Aga noor ja tundlik õde,
kes ta silmad kinni seadis,
nägi tõusvat maisest rõhust
pääsu surnu näkku ning
mõistis: naeratus on hing.

V
ägimees

P
bravvis

Rahu ja kord on kilplaste elu,
tõde ja õigus on Narrila toit.
Mehepoeg ihkab lahingumelu,
silmakoopais verine koit.

Sööstiski sõtta, riisus ja reetis,
kõrgelt austatud vägimees.
Võssa, kus jõudetunnikest veetis,
tüdruk jäi titega silmad vees.

See, kes mõõga lööb mõõgale vastu,
mõõga läbi ka langema peab,
aga hää veri vallalelastu
enne tarret veel tapmist neab.

Kahetsust, kainust viimase tunni
neitsi vääríti mõistiski vist:
Pojast ei kasvatand nannipunni,
vaid veel jõhkramat metsalist.

*P*elavend

Sina kandsid püssi kui teivast,
müüsid althõlma kessut ja maisi,
villand mehust ja näkileivast
punkrilakke löid alasti naisi.

See närvesööv surm läbi õhu,
kild uusaasta tulevärgist,
treis selgrooni lõhki su kõhu
ega küsindki vahvusemärgist.

Pehkind puusärgi põhjalaua
nüüd sa kihised lämmastikust.
Ja üks vagur soomlane haul
paneb imeks umbrohu rikkust.

 üvasti

Ei küsi enam kuidas, kus ja millal,
või miks sa alati nii hiljaks jääd.

Ma seisan õhtu varjus Inglisillal
ja ootamine teeb mu meelel hääd.

Tookord me olime ükskõikselt karmid,
kui arm ja õnn siin pudenesid käest
ja sügistähed nagu täägiarmid
öö musta näkku tõusid Lossimäest.

Su vari keset varemete rägu
saab läbipaistvaks nagu kiilitiib
ja vastu Emajõe ulmhalli hägu
uus kevad meidki avavette viib.

M

ust pühapäev

6

Me jalutame lehed kaotand pargis,
pää kohal raagus kase kodukari,
kolm kurba lõvi käibelt kadund margilt,
sina ja mina ja me kaksikvari.

Ma kannan läbikantud musta särki
ja sul eest lahti kistud pluusinööbid,
ning äranaerdud, juhm ja isevärki
mu ribidega rinnakuti ööbid.

Uus lumi loorib värisevat pärna,
ka teisi lehtpuid valge käsi säästab,
kuid meie haava ärde hüübind kärna
noor tali jälle veritsema päästab.

M

aksamereliste tants

10

Vaid meri sinab süütult, omas otsatuses vaga
ja lapsed, kes ei maga, nõutult nutta tihuvad,
kes aga t e a v a d, tühjus murtud südamete taga,
lõpplahinguteks südilt pikki nuge ihuvad.

Sest ilma surmata ei lööda ühtki rinnahaava
ja kuna arm on otsas vägivallad määravad
ja ulguvesi sisisedes ümber pöörab laava,
kui karmid tõsiasjad vana korda vääravad.

Kõik kõrilõuad, ladvaubinad ja ilueedid
käesooned lahti punast kinolina kujuvad,
kus hoopis teised tõud ja palju paremad planeedid
meduusa põhja lastud parvest üle ujuvad.

Mahajätmisekuu

9

See oli siis, kui kukulinnud laulsid
ja suveriidid seljast pilluti
ja mindi märkamatult läbi peegli,
see oli mitu pikka põlve tagasi.

Siis oleks kosind tervet inimsugu,
käemeesteks laul ja lõõtsharmonika,
kuid minu kiindumuste ajalugu
on tagant ettepoole katkukroonika.

Ei paistnud Peipsit kuusemetsa taga,
kui olid kõmand kirvehoobid kalgid:
Pind kisti lihast, silmaava aga
täiskiilunud maailmasuured palgid.

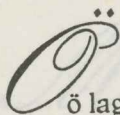
Uus Meremaa

7

Selle näo ja naeruvine,
selle aheneva suu
moondumine libaaplaks,
et jääb kihvad, koon ja kuu.

Hundi arm on uua-uuga,
krõmpsluu üdi veremekk,
unehobust jääb vaid järgi
taevakarva saanitekk.

Ja see sõba sini auklik
soendab käpast jälle käed,
tähed tunglevad me üle
jumalikud abiväed.

õ lagedal mäel

Kuna me päev läbi teeme tööd
saame me kokku alles keskööl:
tühjaks tapeldud lahinguväljast
mööda viitavad kibuvitsad:
las laibad lahkavad oma laipu:
Võllamäe Päärn ja Huntaugu Miina
ja põlvepikkune poisike.

Aga siin on kindla linna müür
okasroosidest läbi kasvand,
iga päev pole viimane päev,
kuid iga öö on kui viimne öö,
sest nõnda leegitseb õhtu meri,
et paekalda lubi on kustutamata
ja hukkab õrnemad tundmused.

Mina kannan oma saatust kui
sinu kätt oma kaela ümber:
üksik saar on ikka naiselik:
heleda või tumeda pääga:
läbikammitud miinitõkete
kõige lähedamas läheduses
kahe silma vahele jäänud kahjur.

Üle armastuse udumäe
kerkib surmaaimuse kuusik,
üks puu kaagiks parem kui teine:
las ma siin kõlgun päältnäha terve
pidalitõbiste kabeli taustal,
silmade kastepunktiks
su viimane hingetõmme.

JAAN KROSS

• EESTI ISELOOM •

Mulle paistab, et lauset „Onu Artur on kadunud“ olin kuulnud peaaegu et enne kui midagi muud. Aga jumal hoidku: see, mida jutustatakse, sõltub ju alati rohkem sellest, kes jutustab, kui sellest, kes või mis või, ütleme, *kelle kaotsisolek* on jutustuse aineks. Nii et kõigepealt:

Mina, Valter Kaur, nojaa, ütleme, ajakirjanik, kes ju vahetevahel on püüdnud kirja panna ka mõne kirjandusliku teksti, olen sündinud 1925–ndal aastal Tallinna kaguserval, Mäekalda tänavas, kahekordses vanas sopilises kahe verandaga puumajas. Maja asetses keset rägusse kasvama kippuvat aeda, seljaga vastu Lasnamäe halli–pruunikihilist, kevadel siniseid veeniresid immitsevat kivikallast. Mu isa poolt vanaisa oli olnud aastakümneid, aegadel, kus kogu Kadriori ja hiljemini selle mäealune serv oli olnud parunite suvituspiirkond, siin mingite sakslaste aednik. Kui sakslased suurte pöörete aegu, ma ei tea, kas 1914 või 17 või 18, olid Saksamaale kolinud, oli vanaisa ostnud, räägiti, et hästi odava raha eest ära nii aia kui maja ja perekond oli laiendanud oma elamise senise aednikutiiva kolmest toast kogu majale, kus leidus peale juba mainitud kolme toa ja kahe veranda veel neli või viis enamvähem kiiga–kääga tuba.

Üleval Lasnamäe pangal, peaaegu maja kohal, seisis põhjapoolne Tallinna kahest peamisest tuletornist. Ma ütlen *seisis* sellepärast, et tuletorn seisab seal ju endiselt, aga maja pole enam ammu olemas, vähemalt mitte seda, kus ma sündisin. Ja tuletorni meenutan, jaa, võibolla lihtsalt nostalgias, lihtsalt igatsusest heidutamatus järel, millega ta korrapäraselt süttiv valgus läbi mu lapsepõlve pimeduste ja hämaruste kinnitas kaotsis asjade kohalolu. Ja lisaks meenutan tuletorni veel sellepärast, et üks sellega seotud seik, üks omaaegse Tallinna peaaegu et üldtuntud veidrus oli maja asendi tõttu mulle ehk veel lähemal kui paljudele: tuletorni plekiga löödud kere oli juba tollal menningvärviga kaetud ja punane kui laevapõhi. Aga algselt oli ta olnud valge. Ja rahvas kutsus teda üha ja vist kutsus veelgi, vähemalt see osa rahvast, kes oma ümbrusest midagi teab, Valgeks majakaks. Samal ajal kui poole kilomeetri võrra lõuna pool seisev tuletorn on ja oli lubivalge ning ülemise kolmandiku osas süsimust, aga pidi olema kunagi punane olnud, nii et rahvas kutsus seda vähemalt tollal eranditult Punaseks majakaks. Tallinna lahele ulatuv sirge, millel need tuletornid asetsevad, osutas ja osutab seni sadama sissesõitu. Ja puudutas sel ajal, kui erakrundid polnud meil pooleks sajandiks olematuks pühitud, vanaisa aia loodenurka.

Vana maja oli Tallinna tollaste olude kohta suhteliselt avar. Aga ka perekond, nagu see mu lapsepõlves seal elas, oli oma kolme sugupõlve esindusega haralisem ja suurem kui Tallinna pered enamjaolt: mu isa poolt vanaisa ja vanaema, tähendab, halliparraline ja erakordselt suurte kämmaldega taat, aplaagris aednik, ning tema novembripunaste põskedega aednikuemand, pluss nende lapsed. See tähendab, minu isa Johannes, linna elektrijaama lukussepp ja omal ajal tööerakondlik linnavolinik, koos minu emaga, kes oli, nagu ma hiljemini aru sain, oma seisusest peenemaks kippuv ja mitmesuguste, ka vaimsete nõudmistega proua, proua Eveline Kaur, kelle eesnimi oli koduses pruugis siiski Eevaks lihtsustunud. Pluss, tähendab, mina. Pluss isa vend onu Otto, treial Veskeri masinaehitusvabrikus, rõõmus ja natuke hoolimatu loomu-pooltest-poissmees, oma heledasilmalise naisega, s. o. tädi Mariega, kes laulis kahesuguseid laule — lõbusaid oma õmblusmasina taga maja ülemisel verandal ja tõsiseid Kaupmehe tänava palvemajas, kuhu ta võttis mu teinekord kaasa. Ja siis elas majas veel isa noorem õde tädi Anna, kes käis kuskil Narva maanteel mingis äris kontoritööl, kolmekümnele lähenev ja siis sellest eemalduv väike varatüü ja ohtlikult naksaka sõnaga vallaline tädi. Ning aeg-ajalt ka veel mu teine tädi, tädi Paula, kes sõitis Riiast oma mehe ja pojaga Tallinna suvitama. Nii et siis, tähendab, ka tema mees, lätlasest viiuldaja Eizinš, oma koguka naise kõrval peaaegu väikesena mõjuv ning alati uskumatult siledaks kammitud juustega mees. Ja nagu öeldud, nende poeg Felix, minust paar aastat vanem mudellennukite ehitaja, kes vedas oma balsapuupulkade karpe ja liimipudeleid endaga alati kaasas ja rääkis esimesel nädalal eesti keelt võõrapäraselt, nii et mul oli pentsik temaga kõnelda, aga kuu aja pärast juba jälle nii loomulikult, et mul hakkas tema ärasõidust kergelt kahju.

Ja mingil kummalisel moel, juhuslikes meenutustes, puudutustes, vaikimistes elas seal majas ka kadunud onu Artur, keda ma polnud vist iial ihusilmaga näinud.

Näinud küll vist mitte, aga mingi silmamulje oli mul temast ikkagi olemas. Foto järgi, mis oli leidunud tädi Anna lillade sametkaantega ja vasknurkadega päevapildialbumis. Kuni see oli laekunud sealt maarjakaskisesse karpi, kus tädil säilisid kõrvalise tähtsusega fotod.

Pildi järgi oli onu Artur olnud tüüakas keskmist või pisut ülekeskmist kasvu mees heleda kipparihabemega, terase silmavaatega ja natuke pilgese suuga. Niisugusega, mis tundub kergelt pilgesena kõige oma tõsiduse kiuste. Ja seljas oli tal tädi Anna albumipildil olnud mingi meremehemunder. Sest onu Artur oli olnud meremees. Isalt olin kuulnud, et Vabadussõja ajal oli onu Artur olnud mehaanikuks „Lembitul“, sel algsest „Bobri“-nimelisel Vene suurtükilaeval, mille sakslased olid novembris 18 vanarauana maha jätnud ja mille eestlased olid üles kohendanud ja ümber ristunud ning mis oli olnud Eesti sõjalaevastiku esimene laev. Isa oli öelnud: üle kuuesaja üheksakümne aasta. Ma ei tea, mille järgi ta oli aastaid lugenud. Onu Artur oli võtnud osa kõigist selle laeva aktsioonidest Kunda ja Krasnaja

Gorka ja Riiani välja, aga läinud sealt kohe pärast sõda erru ja siirdunud kaubalaevadele. Tädi Anna teadis, et kaubalaevadel olid võrratult paremad palgad. Vähemalt nii asjatundlikud mehed kui tema vend Artur olid teeninud seal mereväepalkadega võrreldes poole enam. Nii et onu Artur oli jätnud tollase mustast riidest ja napi hõbepaelutusega mereväemundri maha ning tõmmanud kaubalaevnike vist üldse vabatahtliku ja igatahes veel silmapaistmatuma vormi selga. Esimesel mehaanikul, või kes ta seal oli olnud, oli see piirdunud vist ankrumärgilise nokkmütsi ja ankrunööbilise tumesinise meremehepintsakuga. Aga ka selle oli tädi Anna kiitnud oma venna seljas vaidlematult heaks. Sest väike atsakas ning oma ümarikkuse kiuste järeleandmatu tädi Anna oli oma heakskiituses niisama loobumatu kui hukkamõistus.

Ja heakskiitu oli tal olnud seda hõlpsam osutada, et onu Arturi saadetud värvilistele postkaartidele hakkasid nüüd, kahekümnendate keskel ilmuma suurejooneliselt kaugete sadamate ja linnade vaated ja nimed — Colombo palmidest New Yorgi pilvelõhkujate ja raudpärjalise Vabadussambani. Ja jõuludeks oli tulnud kodustele Dakari-nimisest Aafrika linnast pakk, kus eraldi tädi Anna jaoks oli leidunud toredate mustritega, peenest apelsiniroosast parknahast käekott, mida tädi Anna oli mitu aastat kandnud ainult kõige pidulikuma ilu puhkudel.

Mõne aasta pärast oli onu Artur tulnud koju käima. Ja muidugi oli ta võetud kodu perekonna uhkusepohana vastu. Õdede poolt tema kaugelkäimuse ja habemevahu lõhna ja laheda osavuse pärast, ja kenade kinkide pärast, mis ta tüdrukutele, Annale ja Paulale tõi. Vendade poolt oli vastuvõtt olnud väliselt ehk natuke lõmpski, ja lõmps just selle tõttu, et see sisemiselt oli üpris lugupidav — Artsi juba sõjaaegsete ohvitseripaberite pärast ja Vabadusristi pärast, teine liik, teine järk, mis tal lausahtlis sinise karbi sees hoiul oli, aga veel enam muidugi ta värskete ja kadestusväärsete kaugsõitute pärast. Ja isa-ema poolt, habemiku aedniku ja tema ikka veel õunpõsise mamma poolt oli vastuvõtt tunnustav iseseisvuse pärast, mille poiss oli niihästi riigile kui ka iseendale kätte võidelnud ja mis isiklikus osas tähendas kena ja kindlat palka, mida talle ta rahutu töö eest ilmselt maksti.

Onu Artur oli olnud mitu nädalat kodu. Sest tema laev, mootorlaev „Tahkuna“ oli nähtavasti puuduliku jääteabega Inglismaalt teele asunud ja kuskil oma nimeneeme traaversis jäädest muljuda saanud ja Tallinnas dokki tõstetud. Nii et onu Arturi koduskäik oli veninud pikemaks kui plaanis. Aga sundpuhkuse kolmandal nädalal oli onu Artur tulnud ja tutvustanud perekonnale oma pruuti. See tähendab tädi Lullit. Ja kui nad paari päeva pärast üheskoos uuesti koju olid ilmunud, oli tädi Lulli olnud juba ka onu Arturi naine. Seaduslik naine. Vähemalt seda kiirmenetlust mööda, mida noor ja säherdustes asjades mõne meelet punakas vabariik oma kodanikele võimaldas.

Mina olin olnud sel ajal paari-kolme aastane ja perekonna suhtumine onu Arturi abiellu polnud esialgu üldsegi minu probleem. Ega ole seda ka hiljem iialgi olnud. Välja

arvatud praegu, kus ma nende ridade kirjapanekul endalt küsin, mida ma sellest õieti mäletan.

Minu kujutus Arturi asjast on ju täiesti suvaline. See on mosaiik valdaval määral teistelt kuulnud ning minimaalsel määral ise tähele pandud ainst. Sest selle algus oli liiga varajane, et ma ise võinuksin midagi tähele panna. Ning ainet, teistelt kuulnud või ise tähele pandut, ühe sõnaga, mosaiigi kirjusid kontuurikivikesi leidus pildi aastakümnetelaiusel pinnal hõredalt nagunii. Ometi kujutlen miskipärast väga täpselt.

Esimesel korral, kui onu Artur tädi Lulliga Mäekaldasse ilmus ja oma pruuti tutvustas — võibolla oli ta sel puhul kübekese võtnud ka —, ei võtnud seda keegi tõsiselt. Vanaisa ütles:

„Aa–hah. Ah Lulli on neiukese nimi? Paistab, jah, olema lustakas laps lulli lüüa.“

Tillukesed sõnamängud olid vanaisal teinekord aredamad, kui oleks oodanud. Ja onu Otto küsis Arturi pruuditutvustuse peale, võibolla koguni nii, et mõni võis seda kuulda (lootkem, et mitte pruut ise):

„Kui mitmes see sul nüüd on --?“

Ja onu Artur vastas väga kuuldavalt:

„Viimane.“

Tõsiselt ei võtnud teda siiski mitte keegi. Aga nagu ma ütlesin, nad tulid mõne päeva pärast tagasi. Või nädala pärast, ega ma ju täpselt ei tea. Sest mina jälgisin seda, kui üldse jälgisin, siis võibolla alles suurest valgest tollataolisest, sõjajärgse Ameerika–abiga Eestisse jõudnud ja juba neljas tuttavas peres kasutusel olnud lapsevankrist.

Ühe sõnaga, nad tulid tagasi ja onu Artur ütles:

„Noh — siin ta nüüd on. Võtke heaks ja jätke omaks — minu tänasest seaduslik naine.“

Vanaisa ütles arvatavasti: „Ah, siis ikka sedapsi. No–noh. Eks ta siis õnneks olgu. Noorik paistab nõnna noor, et oleks veel aega olnud küll ja küll. Aga Arturil oli muidugi aeg ammu küps. Varsti neljakümnene mees valmis.“

Vanaema ütles: „Eks ma siis soovi muudkui aga õnne. Pojavemblale ja uuele tütrele ka. Aga sina, Artur, oleksid võinud oma naise meile ka kübe aegsamini tuttavaks teha --“

Mille peale Artur tõenäoselt muigas: „Mamma, aegsamini ei olnud ma ise ka temaga tuttav.“

Minu isa ütles, selles olen ma päris kindel: „Noh, proua, kas sellest ka õnn tuleb — meie vennakese naine olla —, seda saame näha. Aga mina soovin teile õnne küll. Ja sulle, Artur, muidugi ka. Aga sul paistab õnn juba pihus olevatki. Sa vaata peeglist, mismoodi su suunurgad püsti kipuvad!“

Minu ema ei öelnud arvatavasti midagi, vaid surus neil kätt ja muihtas ja mõtles: ah siis niisugune Käina plika. Ja Haapsalu gümnaasiumi lõpetanud. See on ju kadestusväärne.

Või siiski ainult Haapsalu gümnaasiumi nuusutanud — nagu Anna oma Ravingi gümnaasiumi? Sest et Anna selle lõpetanud oleks, ei usu ma ilma peal... Aga Artur sõidab nädala või kahe pärast jälle ära ja Lulli jääb Tallinna. Sest Artur pole ju oma „Tahkuna“ kapten, et oma naist laevale kaasa võtta —

Onu Otto andis ootamatule vennanaisele plaksuga musi ja tädi Marie surus uuel naol sooja pihuga kätt ning mõtles: näe, missugused siravad silmad sul peas on — ei veel muresid mitte mingeid ega tröösti otsimist Jumala juurest —

Tädi Anna, ma kujutlen, ei lausunud musta ega valget. Kätt ta tädi Lullile arvatavasti andis. Aga pööras sealjuures pea vaata et kõrvale ja kergitas nupsaka suu ja lõua natuke püsti. Nii et ta toekas ja korraga roosakas kael ning pisut liigendamata aga ikkagi kreekalik profiil tõusis enesekindlalt esile.

Mäekalda tänavale onu Artur oma Lullit elama ei toonud. Ta oli üürinud talle kuskile Falkpargi kanti väikese korteri. Kusjuures *talle* on siin nimelt õigem ütelda kui neile, sest Artur ise oli sõitnud nädala või teise pärast minema. Ja kui ta mõne aja pärast, poole aasta või aasta pärast uuesti Tallinna jõudis ja vististi ka Mäekaldas ära käis, ei mäleta mina seda teps.

Aga kui ma eespool ütlesin, et ma pole onu Arturit iial näinud, tähendas see, et vähemalt teadlikult mitte. Mingit hääletooni, võibolla tema oma, mingit lõhna, sigarilõhna, võibolla temale kuulunut, olen ehk paariaastasena siiski tajunud. Samal ajal kui mul mingi varane mälestus tädi Lullist on kõiges ebamäärasuses väga konkreetne.

Mäletan roosat põsesarna säravate punakasblondide juuste ja umbes sedasama värvi karvakrae vahel ja kumavat helehalli silma. Ja tollaseis läikivates ihukarva siidsukkades jalgu, just nagu liiga suuri jalgu, ja pruune kõrge kontsaga rihmikkingi, mis pidid tõstma tädi Lulli onu Arturiga vaat et ühepikkuseks. Ma ei tea, kelle tähelepanek see oli, aga midagi just nagu lubamatut oli sellega nenditud.

Ja siis, onu Arturi esimese või teise koduskäigu järel oli see kätte jõudnud. Või kõigepealt tema koduskäigu e e l juhtuma hakanud. Et tädi Anna oli, ma kujutlen, Mäekaldas, perekonna osalt ikka veel ühises lõunalauas, tähendanud:

„... Selle Arturi-Lulli isa pidi olema Hiiumaa piiritusevedajate peamees —“

Nähtavasti polnud see teade äratanud soovitud—suunalist ega üldsegi mitte piisavat tähelepanu. Võibolla oli näiteks onu Otto koguni tähendanud:

„Ah nii. Noh, siis ta peab olema kärts mees. Ja arvata, et rikas muidugi ka.“

Ja kui minu isa oligi ehk lisanud — „Igatahes on see üks omajagu riskantne värk —“ kui, jah, isa võis ehk ollagi niimoodi tähendanud, võis ema olla väga tõenäoselt lisanud:

„Aga romantiline on see tingimata —“

Kusjuures oli nii, nagu ma hiljem olen aru saanud, et isa tähelepanelikkus riski ning ema tundlikkus romantika suhtes olid küllaltki teoreetilised asjad.

Tegelikult polnud isa riski suhtes kuigi hooliv ega ema romantikale kuigi avatud.

Siis oli tädi Anna arvatavasti ütelnud — sest kuskil ja kunagi pidi ta olema pistnud esimese seda sorti iva mulda:

„Ja räägitakse, et Lulli peab elama selles Arturi üüritud korteris lõbusat elu —“

Kuidas just tema külvatud seeme idanes ja taimeks tärkas ja kuidas taim õide läks ja oma võililleseemnelangevarjud lendu laskis, sellest ei tea nüüd enam vaat et mitte keegi mitte midagi. Ainult ehk nii palju on aimata, et tädi Anna polnud esimese kahtlusekülviga piirdunud. Vaid oli jäänud oma külvajatöele mõne aja jooksul truuks. Üldsegi mitte agressiivselt, üldsegi mitte lärmakalt, üldsegi mitte skandaleerival moel, vaid täiesti muuseas, raasuke ruttamisi ja rabadalt, justkui oma teadmist ise väga loomulikult ja kasinalt häbenedes, nii et peaaegu poolsoosinal — aga siiski väga selgesti häälдатult oli ta pillanud pisikesi märkusi. Selliseid nagu näiteks:

„-- Need Lulli korterinaabrid pidid kurtma, et muudkui aga grammofoonmuusika —“

Või et — „L u l l i tuli mulle mineva nädal Harju tänaval vastu. „Kuld Lõvi“ juures. Ühe noorhännaga —“

Või et — „Ma käisin tunaeile „Estonias“. „Lõbusat talupoega“ vaatamas. Lulli oli ka seal. Ma ei saanud aru, kellega. Aga vaheajal ajas ta advokaat Paulsoniga juttu. Kohe ikka pikalt —“

Millist tüüpi armukadeduse ajal tädi Anna seda tegi, on nüüd juba võimatu tuvastada. Aga midagi muud kui armukadedus ei saanud see ju olla. Armukadedus onu Arturi pärast, kellele tema naine polnud küllalt hea. Kelle mainet ta naine kahjustas. Keda ta naine — issand jumal — ju ilmselgesti pettis. Nii et pealispinnal koosnes tädi Anna armukadedus kaastundest Arturi ja puhtusevihast Lulli vastu. Kas ja kuivõrd see sisimas koosnes ka isiklikust pettumusest, sõltus muidugi sellest, kui kaugele Anna Arturi-unistus oli küündinud. Sest mingit omamise või omandamise kujutlust pidi Anna olema venna suhtes heietanud. Aga kas see oli piirdunud platoonilise vennaastusega või ulatunud õe salajasis fantaasiasis himutsemiseni, niisuguseni, nagu põletab Miilit Tuglase „Hämaruses“, selle üle on nüüd juba hilja teoretiseerida. Teoks saanud intsesstiga võis nende juhtumil vaevalt olla tegemist olnud. Aga Anna-poolse valmidusega selleks — jumal teab. Igatahes pidi Anna jaoks midagi olulist olema mängus olnud. Kui vastas tööle (aga sedagi ei saa nüüd enam kontrollida) see, mida tädi Paula meile oma viimasel Tallinnas käigul juunis 44 oli rääkinud: Arturi esimese abielu-aegse kodumaal käigu ajal oli Anna rääkinud vennale kõik vennanaise vahepealsed kahtlused sammud ja tema kohta kõneldavad kuulujutud ära. Ja kui Artur selle peale ikkagi ei andnud lahutust sisse, oli Anna poole aasta pärast, venna järgmisel kojutulekul astunud otsustava sammu. Kuidas see üksikasjus käis, ei saa me nüüd enam iialgi teada, ja ootamatu on seegi, et Anna ise seda oma Riia-õele oli jutustanud, temale nähtavasti sellepärast, et kellelegi ajas ta sisetunne teda sellest kõnelema ja Paula tundus oma teisel

elamise tõttu, perekonnast eemal elamise tõttu olevat teadasaajaks kõige sobivam. Tähendab, Anna oli ohverdanud omaenese austaja, sellesama juba nimetatud advokaat Paulsoni. Härrasmehena ja akadeemilise isandana oli Paulson, olgugi juba pooliti paljaspäine, väikese kantseleipiiga jaoks muidugi tõsine ohver. Aga armastus oli see Anna poolt vaevalt olnud. Muidu poleks Anna ikkagi saanud sellega toime, millega ta sai: ta oli söötnud tolle juba pisut väsinud, kuid ikka veel maia vanapoisi Lullile ette. Või pigemini: söötnud, nagu ta oli Lullit ses seoses nimetanud, oma südamesõbranna Paulsonile ette. Ta oli saatnud Arturile tema sadamaisse ka mõned hoiatavad kirjad: olgu vend oma naise asjus informeeritud. Ning ta oli ajastanud asja lõpuks niisuguse fataalse täpsusega (aga lõplikuks ajastajaks oli muidugiteada juhus), et Artur oli kõndinud Tallinnas sadamast koju ja leidnud advokaadihärra oma korteris eest. Muidugi mitte *in flagranti*, aga igatahes *in effectum* ja *extensu*. Nii et tädi Paula jutustuse järgi võis kujutleda:

Artur noogutas naisele ja advokaadihärrale, läks esikusse, tegi sinna asetatud kohvri lahti, tõi kohvrast pudeli „Martelli“ ja puhvetist kolm pitsi ning kallas pitsid täis. Nad jõid igaüks klaasikese Arturi saabumise terviseks. Härra Paulson tõmbas pisut pinevil naeratusesega palitu selga ja lahkus. Ning Artur ütles minuti pärast naisele:

„Oot, ma pean talle ühe asja ära rääkima –“ ja tõttas oma ankrunõobilist jakki trepil selga tõmmates advokaadile järele.

Lulli pani värsked kohvilaari tulele ja pesi Paulsoni tassi Arturi tarvis puhtaks. Tass kuivatatud, läks ta esikusse vaatama, mida Artur talle kohvrast oli kingituseks kaasa toonud. Mitte et kinke kohvrast ilma Arturita välja tirida, vaid lihtsalt et pakkidesse kiigates uudishimu rahuldada. Siis ta nägi, et kohver oli ära. Ta ootas segaduses õhtuni. Õhtul läks ta sadamasse, otsis „Tahkuna“ kaupmehe sillast üles ja küsis Arturi järele. Ei, esimene mehaanik oli läinud kohe otste kinnitamise järel maale ega olnud seni laevale naasnud.

Ja enam ta ei naasnudki. Järgmisel päeval oli ilmunud „Tahkuna“ kapteni juurde võõras mees, kes oli pannud kaptenile mehaanikupaberid lauale ja palunud enese laeva munsterdada — kui Artur Laur väljasõiduks tagasi ei tule. Ning Artur ei tulnud tagasi. Enne „Tahkuna“ väljasõitu oli laevapoiss toonud temast pardale jäänud meremehekasti Lullile ära.

Onu Artur oli jäänud kadunuks. Ja nõnda oli seda omaste vahel ka nimetatud: „Onu Artur on kadunud.“ Aasta või poolteise pärast oli tädi Lulli kuskilt kuulnud, nagu oleks onu Artur oma kadumisel Inglise laevaga Pärnust Inglismaale sõitnud ja nagu oleks laev selle järel Cardiffi ja Bostoni vahel sügistormides kaduma jäänud. Arvatavasti oligi tädi Anna see, kes oli teadnud, et mõne aja jooksul oli advokaat Paulson Arturi jälgede ja Inglise laevahukuregistrite otsil Lullile abiks olnud, aga varsti Lulli elust eemaldunud. Mäekaldasse ei ilmunud Lulli igatahes iial.

Mis puutub Arturi meenutamisi, kui temast elumärki ei saabunud (aga kui ta oleks

elus olnud, oleks mõistlik inimene endast ometi märku andnud) ja kui vaikusele lisandus teade, et tema arvatav laev nimega „Treasure Island“ oli Põhja-Atlandil kaduma jäänud, omandas vormel „Artur on kadunud“ perekonnas pikkamööda uue sõnastuse. Ma ei mäleta, kuidas vanaisa ja vanaema, aga onu Otto ja minu isa ja ema ja tädid, Marie ja Paula, eks ole, ja viiulimängija Eiziš, kui ta jälle Tallinna sõitis, harjusid ütleva: „Artur sai meil 29-nda talvel Atlandil hukka –“ Eiziš ütles teadagi: „*Mein Schwoger is neunundzwanzig unterjegongen. Uff dem Ozeán unterjegongen. Po morjačemu.*“

Ainult tädi Anna ütles jätkuvalt: „Artur on meil kadunud.“ Ja jäigi sellele sõnastusele truuks. Jäi sellele truuks ka siis, kui ta kuulis, kõigepealt tema ja temalt meie kõik: Lulli oli lasknud Arturi ringkonnakohtus surnuks tunnistada. Seda selleks, et mehele minna. Aga mitte Paulsonile, vaid kellelegi sakslasest või kadakasakslasest Rakvere apteekrile Limbergile. Mis oli Anna meelest eriti kõlvatu temp.

Ja siis hakkas ajalugu veerema meist raudratastel üle. Olgugi et tasalülitatud ajakirjandus rääkis asjust vähem ridade kui reavahede abil, olid sündmused, ka need, millest lehed vaikisid, vähegi informeeritumal üldsusel teada. Ainult nende tähendust ei aimatud veel. Või tõrguti aimdusi omaks võtmast.

Augusti alguses olid Inglise läbirääkijad Moskvast lahkunud. Kümme päeva hiljem oli Ribbentrop Moskvast. Kahe päevaga oli sajandi kõige ootamatum pakt valmis. Nädala pärast tungis Hitler läänest ja veel kahe pärast Stalin idast Poolasse. Baltisakslased alustasid ümberasumist ja samal ajal voolasid Punaarmee diviisid Balti riikidesse sisse. Sügiseööd olid korraga täis mootorite müra ja roomikute röntsumist, tankide võõrast bensiiinivõrgu ja tankistide imalat odekolonnilõhna. Ning valitsuse lohutavate kinnituste kiuste kasvavat lämbumistunnet.

Ma mäletan, see oli ühel ja samal oktoobrikuu päeval. Pealelõunal rääkis meie Granbergi gümnaasiumi emakeele õpetaja Kolk kooli kirjandusringis:

„Mu noored sõbrad. Eile käisin ma meie ajakirja tarvis, meie „Homse tee“ tarvis intervjuuerimas — kas teate, keda? Tammsaaret. Tema Kadrioru kodus. Mu sõbrad, see oli ühtaegu ülendav ja masendav. Ülendav — tema mitu tuhat raamatut. Üle neljakümne tema enese kirjutatud. Mitmed juba võõrkeeltesse tõlgitud, saksa, läti, soome, hollandi. Nii et ta juba hakkab Euroopasse ulatuma. Aga sinna juurde tema täiesti hall nägu. Ja niisugune saatuslik informatsioon. Inglise kirjastajad olid viibinud kuu aja eest Amsterdamis. Ja võtnud „Tõe ja õiguse“ hollandikeelse tõlke sealt Inglismaale kaasa. Et seda kui Jumal tahab Inglismaal välja andma hakata. Inglise iseteadvuse ja suletuse ja oma mätta otsas istumise kiuste. Aga Jumal ei tahtnud. Sest kõik need kolm kirjastajat said hukka. Inglise laev, millega nad 3-ndal septembril tagasi sõitsid, oli Teise maailmasõja esimene laev, mis sai sakslastelt torpeedo. Ja siis — sõjalaevadega ühenduses — Tammsaare oli öelnud: „Ma läksin eile mere äärde. Siiasamasse Kadrioru randa. Reidil esiteks kaks ümberasujate laeva.“

Ja siis venelase laevad. Sõjalaevad, mis pidid ju hallid olema, aga paistsid vastu linna halli siluetti täiesti mustad. Oma verekarva lippudega. Ma vaatasin neid ja mu süda läks meie homse tee pärast raskeks -- See on kõik, mis mul teie „Homsele teele“ öelda on. Aga ärge trükkige sedagi ära. Tsensuur ei laseks teil nagunii seda ära trükkida. Sest valitsus tahab vältida suure naabriga ka kõige pisemaidki pingeid. Ja mina tahan hoiduda teie noori lugejaid ehmatamast. Mis kasu oleks neil teadmisest, et ühel vanal mehel on süda nende homse pärast tinaraske.“

Tund aega hiljem, kella seitsme ajal, kui ma kirjandusringist koju läksin, tuli tädi Lulli mulle Viru värava trammipeatuse suurte gaasilampide all vastu ja pidas mu kinni. Niisugust asja polnud iial juhtunud. Meie paaril-kolmel kohtumisel — näiteks, ma mäletan sügisel enne seda, Balti jaamas -- Me tulime tädi Annaga elektrirongiga Rahumäelt. Tädi Anna oli käsutanud mu endaga kaasa kalmistule vanaisa hauda korrastama. Me astusime Balti jaamas perroonile ja tädi Lulli seisis sealsamas viis sammu eemal. Nähtavasti ootamas oma Rakvere rongi. Ta vaatas meile viie sammu kauguselt suisa silma sisse. Aga tädi Annaga ei võtnud nad teineteise olemasolu üldse teatavaks. Ja minu koolimütsikergitusele vastas tädi Lulli, noh, vastas küll, kuid nii ülinapi noogutusega, et selle märkamiseks pidi märkajal olema omajagu head tahet. Aga nüüd hüüdis ta mulle enne, kui jõudsin hakata teda tervitama:

„-- Halloo — Valter — ei teagi enam, kas võib sind veel sinatada või peab hakkama teie rääkima — noormees vaata et valmis -- Kas te elate seal Mäekaldas ikka veel kõik koos -- ?“

„Jaa. Ainult et vanaisa --“

„Seda ma lugesin lehest. Aga teised on alles?“

„Alles.“

Tädi Lulli oli ilusasti lokitud nagu ikka ja kandis uhket oravasabadest kasukjakki ja samasugust mütsi, täiesti nagu apteekriprouale, proua Limbergile sobiv. Ta ütles:

„Ütle siis neile seal Mäekaldas, vähemalt nendele, kes mulle järele ei sülitata — kui seal säherdusi veel on — või ütle kõigile, ütle Annale ka: meie läheme Konradiga homme laevale ja sõidame Saksamaale. Sest siia tuleb venelaste võim. Kes ei taha hakata siin või Siberis venelasi orjama, sõidab ära. Kui vähegi saab. Ja Konrad saab, ja mina tema tõttu ka. Noh, nägemiseni. Kuigi me vist enam ei näe.“

Ta pöördus kõpsakalt ja kõndis üle tühja turuplatsi nurga minema. Mina seisin trammis oodates ja vaatasin talle järele ja tajusin võõrastavalt õõnsat tunnet ta sõnadest „-- enam ei näe“ -- Äkitselt jäi ta kahekümne sammu kaugusel tühjal munakivisel platsil (nüüd ma oskaksin öelda — chicolikul platsil) seisma, pöördus, tuli tagasi ja andis mulle musi. Otse suu peale. Otse keset tänavat. Otse lampide all. Ning oli enne turuhoone nurga taha kadunud, kui ma jõudsin endalt selgesti küsida, m i s see siis nüüd oli olnud.

Arvatavasti oli see katse end oma saatuse käest lahti osta. Sellega, et ta meile kõigile andeks andis. Aga seda taipasin alles palju hiljem. Nii et trammis kaalusin, kas oma kohtumisest kodus üldse kõnelda või mitte. Ja tegin endaga kompromissi, nagu harilikult tehakse: jutustasin oma kohtumisest isale, emale, Annale ka. Aga suudluse vaikisin maha.

Tädi Anna pöördus aknast välja vaatama ja ütles jäiselt:

„Head teed neil minna.“

Emä tõstis pilgu oma „San Michele raamatust“ ja pomises hetke pärast:

„— Jumal teab, mis siin praegu õige on ja mis vale ...“

Ja varsti oli raske uskuda, et Jumalgi seda enam teadis.

Valitsus oli kirjutanud oktoobris 39 baasidelepingule alla. Lihtsalt selle tõttu, et midagi muud ei olnud teha. Ja venelased pluss kõikvõimalikud mandlisilmalised lõunamaalased ja pilusilmalised asiaadid valgusid oma tankide ja suurtükkidega kokkulepitud baasidesse, nagu kinnitati, kaitsma Eesti puutumatus ja rahu. Esialgu. Tallinn ja Moskva rääkisid ühest suust: Eesti riigikorrasse ega siseasjadesse ei sekku nad, jumal hoidku, mitte kõige vähemalgi määral. Aga teedel ja õhus mürisid, vinasid, undasid Nõukogude masinad. Samal ajal, kui rahvas kaitses end üleolekuanekdootide tulvaga. Kas või sellest, kuidas vene ohvitseride proudad käisid Kuressaare kuursaalil tantsimas, tantsutualettideks seljas siitsamast Mihkel Frey juurest „Estoonia“ kaubamajast ostetud läbipaistvad lillast melaneesist öösärgid. Ja kuidas nende daamide mehed, polkovnikud ja majorid kritiseerisid omavahel sanitaarseadmete tobedat ehitust nende uutes linnakorterites, mis olid neile Eesti võimude poolt antud: „Kujutage ette, et silmi pesta, tuleb põlvili heita! Jubedalt ebamugav ometi. Ja vett muidu ei tule, kui hoiä hammastega ketist kinni ...“ Üsna armetu enesekaitse, paraku. Ja varem-hiljem selgus, et pealegi üsna ohtlik. Sest riigivastaste anekdootide süvakuritegelikuks osutumise kogemus oli meil alles ees. Esialgu püsisid sõjaväed peamiselt baasides, mille rajamiseks kohalik rahvas oli piirkonniti mujale asustatud, ikka nädala jooksul, ikka mõne päeva jooksul, ikka sellesama palavikulise, maavärinaliku rutuga, millega sakslased teiselt poolt lahkusid.

Ja siis olid sakslased pääosas läinud, Lulli-taoliste kaasaminejatega kokku vahest viisteist tuhat inimest ja nende asemel jumal teab kui palju — kümme tuhat, kakskümmend tuhat, mõned rääkisid, nelikümmend tuhat meest punaväge maal. Olgugi et lepingu järgi ei tohtinud neid üle viieteistkümne tuhande olla.

Läänes käis samal ajal sõda, aga seal ei juhtunud peaaegu mitte midagi. Peale selle, et inglased laulsid seal „It is washing day at the Siegfried Line“. Aga meil siin juhtus igasugu asju. Eestisse rajatud Vene lennuväljadelt sõitsid lennukid pommitama Helsingit ja muid erakordse pakase käes kaitselahinguisse krampunud Soome paiku. Ja Granbergi gümnaasiumi vanemaist klassidest hakkas poisse kaotsi minema. Ei, veel mitte vahistamiste läbi punaste poolt, vahistamised seisid meil alles ees, vaid üle

jäätanud mere Soome väkke kargamiste läbi. Aga neist kargamistest räägiti juba sosinal.

Ja siis olid ka viimased märtsikuised sakslaste laevad läinud ja kevad käes ja siis süüdistas Moskva meid temaga sõlmitud lepingu alatus rikkumises ja Uluotsa valitsus astus tagasi ja veel nelikümmend tuhat venelast marssis sisse. Ja korrage oli Ždanov Tallinnas. „Päevaleht“ ja „Uudisleht“ ja „Uus Eesti“ näitasid kõik tema väikeste vurrudega ja topeltlõuaga kondiitrinägu revolutsioonilise frentši ja nokatsmütsi vahel. Ja frentši all polnud me tema punast timukasärki sel ajal üldse veel näinud.

Ždanovi nõudel kutsus Päts uueks peaministriks doktor Johannes Varese. See tähendab kohmakavõitu modernistliku luuletaja Johannes Barbaruse. Ajaloolased ei tea siiamaaani, miks just tema. Isegi minu tädid Mäekalda tänavas vaatasid üksteisele arusaamatuses otsa ja ema ütles:

„Aga midagi pidi ju selle taga olema, kui Pärnus kakkümmend aastat praktiseerinud arst, kõige lugupeetum kohalik arst kolis mõne kuu eest Tallinna!“

Nii et kuidas see elegantse poedikaabuga, kord hiigla hoogsasammuline, kord kobav ning alati ehmunud täiskuunõga luuletaja, kes oli iseendast küllap süütu hing, korrage peaministriks tõsteti, seda ei teadnud me teps. Nagu ju ka mitte seda, et kuue aasta pärast laseb ta enda maha. Või lastakse maha. Sest juunis 40 tuli ta esile päevadel, kus ka nii drastilised sündmused nagu meie tollased juunikuu omad suuremate kõrval silmapilguks taandusid. Ma mäletan, Barbaruse valitsuse tollane välisminister Andresen jutustas meile hiljem, pärast oma naasu stalinlikest vangilaagritest:

Ždanov oli kutsunud Barbaruse ja tema 20-ndal juunil enda juurde Pikale tänavale Nõukogude saatkonda ning öelnud talle, Andresenile:

„Teie hakkate välisministriks.“

Andresen oli vastanud: „Mina olen pedagoog. Ja kui kolleeg Barbarus tahab näha mind oma valitsuses, oleks mõistlik, et minu kätte tuleb haridusministri portfell.“

„Ei. Välis. See on otsustatud.“

Andresen lisas: „Arvatavasti oli see otsustatud sellepärast, et haridusministeeriumil oli möödapääsmatult veel mingit tähtsust, aga välisministeerium oli uues süsteemis nagunii surnud paik. Mina ütlesin: tööks välisministrina pole mul kõige väiksemaidki eeldusi. Näiteks ei oska ma üldse prantsuse keelt – –“

(Mina lisan nüüd: oskas küll.)

„Mispärast prantsuse keelt – –?“ küsis Ždanov.

„Sest prantsuse keel on diplomaatia keel,“ ütles Andresen.

„Loba,“ ütles Ždanov. „Kas te lehti ei loe?! Võtke eilne „Pravda“. Lugege. Prantsusmaad ei ole enam olemas.“

Compiègne'i kapitulatsioon kirjutati alla järgmisel päeval. Ja Eestis asus tegutsema Ždanovi inspireeritud NKVD. Tähendab, puhkesid vahistamised. Oli selge, et ei Pätsil ega

Barbarusel olnud enam mingit võimu. Esialgu polnud vahistamised veel massilised sel mõõdul nagu hiljem. Täna öösel kadus üks äsjane minister ja kaks kindralit. Homme kaks ministrit, üks koju kutsutud välissaadik ja mõned direktorid. Ülehomme — president perekonnaga. Etc. Ja sekka kõige ootamatumat üpris tavalist rahvast. Siit mõni raamatupidaja, sealt mõni vabrikumeister, mõni külakooliõpetaja, mõni postiametnik. Jumal teab, kes ja miks. Võibolla selle eest, et mõni neist polnud meie suurtel, valdavalt võõrastest koosnevail vaimustusekoosolekutel meie ärasöömisele Nõukogude Liidu poolt piisavalt aplodeerinud.

Ühel septembriõhtul 40 Mäekaldas õhtulaua ääres tegi vanaema korraga suu lahti. Ma olin märganud, et vanaisa surmast saadik oli ta olnud koguni sõnaaher ega olnud, vastupidi teistele pereliikmetele, päevasündmuse üldsegi kommenteerinud. Sellest hoolimata, et päevasündmuste seas oli maa saatusesündmuse viimastel kuudel rohkem kui enne mitmelkümnel aastal. Vanaema ütles korraga:

„Nüüd ei ole siin enam keegi mitte millegi peale kindel. Öösel või homme võib olla igapähe kord —“

Meil oli vanaisa aiaäri aegadest saadik telefon sealsamas kirjutuslaual. Onu Otto tõsis kiiresti ja tõi kõrvaltoast diivanilt kaks sohvatatja ning surus need telefonile peale. Vanaema jätkas:

„Täna keskhommikul tuli Olbergi memm nutuga. Sealte, meie kõrvalt majast, kojamehe naine. Tema vanamees oli öösel ära viidud. Tähendab, tühi jutt, et viiakse ainult tähtsaid ja rikkaid. Viiakse ka päris harilikku rahvast. Nii et mina ei jõua küllalt jumalat tänada selle eest, et —“

„Mille eest —?“ küsisin mina kui nähtavasti kõige läbematum kummastades.

„Selle eest,“ ütles vanaema peaaegu võidukalt, „et Artur on kadunud. Sest, mõtelge — teda poleks nad ju ilma peal puutumata jätnud. Tema Vabadusristiga ja leitnandipaberitega ja kõigi ta kaugete reisidega —“

„Mis need reisid siis ära ei ole,“ ütles minu isa. „Need olid tal ju harilik meremehe töö.“

„Kui terve mõistusega võtta, siis muidugi —“ tähendas onu Otto — „aga venelase meelest on ju igäüks kahtlane, kes on kübeke maailmas ringi liikunud. Ja see Arturi rist — see oleks muidugi olnud asitõend number üks — Kus see meil üleüldse ongi? Selle peaks kuskile ära panema —“

„On juba pandud,“ ütles tädi Anna.

„Kuskohta sa ta panid?“ küsis isa.

„Tarvis sul teada,“ tõrjus tädi Anna. „Hakatakse küsima, kus see teil on — sina ei tea ja valmis. Palju lihtsam kui teada ja salata.“

Isa ja onu Otto muigasid ja mina panin tädi Anna elutarkust imeks, aga veel rohkem imestasin ma seda, mis vanaema äsja oli öelnud: *et tema tänab jumalat onu Arturi kaotsis-*

oleku eest – – Nüüd ei olnud ju ometi enam kahtlust, et onu Artur oli surnud. Uppunud või muul moel otsa saanud, aga igatahes surnud. Mitte ainult kohtuliku surnukstunnistamise mõttes, vaid igal võimalikul moel. Kas vanaema pidas siis tõesti surma paremaks kui seda, mis meiega siin oli sündinud ja üha sündis? Isegi mõte, et vanaema võis niimoodi mõelda, ajas ebamugava judina peale. Või tähendasid vanaema sõnad hoopis midagi muud – –? Hoopis seda, et vanaema — oma sõgeda emasüdamega — ikka veel uskus, ikka veel lootis, et onu Artur võiks olla kuskil olemas ja alles – –?

Küsimisega on ju nii, et viieaastasena küsib inimlaps kõike. Ja umbes viiekümnesena hakkab ta jälle üha enam küsima. Aga vahepeal, eriti umbes viieteistkümnesena, peab ta küsimist ebasündsaks. Vähemalt neil aegadel, millest ma siin räägin, oli küsimiskombega umbes nii. Ja mina olin nimelt viisteist. Ma ei söandanud küsida, kummas mõttes vanaema jumalat tänas — kas lootuse või lootusetuse pärast. Sest mulle tundus, et kui lootuse tõttu, siis on see piinlikkust tekitaval ja vältimatult pettumust tooval kombel lapsik. Aga kui lootusetuse tõttu — siis oli see võõrastav ja hirmus ...

Ja nõnda asi jäigi. Iga kord, kui vanaema ütles, et ta ei jõua tänada küllalt jumalat selle eest, et onu Artur kadunud on, iga kord (ja neid kordi hakkas kogunema rohkem ja rohkem) võpatasin ma — konfliktist omaenese lapselikkusepelu ja meeleheitehirmu vahel. Ja sündmused läksid oma rada.

Meie Eesti passid korjati ära ja Nõukogude passid anti asemele. Ühed tõrkusid rohkem, teised vähem, aga mõne nädala jooksul oli vahetus üldjoontes toimunud. Ja korraga tekkis kumu: vaadake hoolega väikest reljeeftemplit oma uue passi kolmanda lehekülje alumises servas! Seal seisab ometi silmaga näha ja näpuga katsuda vene tähe kombinatsioon FERG! Mis ei tähenda midagi muud kui seda, et kõik eestlased on määratud väljasaatmisele Ferganá oblastisse. Keegi teadis täpsustada: Ferganá orgu. Ma mäletan, Felix oli, vist kliistripühadeks, oma emaga Riiast meil. Me otsisime temaga mu suurest kooliatlasest kõige vastavama kaardi ja püüdsime uurida, kus seesinane org või oblast asetseb. Kaart oli niisugune (üks viieteistkümnemele miljonile), et mahutas kahel kõrvuti lehel terve Araabia, Pärsia ja Ees-India. Aga kaardi ülemises kolmandikus leidsime suure otsimise peale Usbekistani ja sealt, tumepruunide, tähendab kole kõrgete Talas-*tau* ja Altai mäestikkude vahelt kollaka laigu Ferganá. „Eesti Entsüklopeedias“ leidis selle kohta ainult kaks lauset: et see pidi olema maakond Usbeki nõukogude vabariigis ja Turkestani puuvillakasvatuse keskus. Aga Meistrite Ühingu raamatukogu vanast Brockhausist (isa võttis meid minu norimisel raamatukokku kaasa) lugesime Ferganá kohta imelisi asju ja jutustasime õhtuluaas kõigile: see oli vanade kreeklaste Sogdiana, 73 000 ruutkilomeetri suurune („Suurem kui Läti,“ hüüdis Felix) ja 800 000 elanikuga maa, laugjate põikorgudega tasandik hiigla kõrgete, kuni viie tuhande meetri kõrguste igijääs harjadega mäeahelikkude vahel. Ilm pidi seal olema valdavalt soe, paar kraadi külma ja natuke lund ainult detsembris ja jaanuaris, aga

juba veebruaris 20 kraadi sooja ja juulis–augustis 30, nii et kõige ilusamad kuud aprill, mai, september ja oktoober. Tänu hoolikale ja aastatuhandeid käigus hoitud niisutusele ja eriti sellele, et seda maad polnud riivanud ei Tšingis–khaani ega Timuri laastavad vallutused, pidi see idamaalaste meelest olema aina maapealne paradisi ja igatahes Kesk–Aasia kõige jõukam ja õitsvam piirkond. Elanikud, sartid ehk tadžikid, on kõik muhameedlased, vene-lasi leidub vähe (igatahes 1883. aasta andmeil) — ametnikke, sõjaväelasi, kaupmehi. Aga Ferganá peamised tooted pidid puuvilla kõrval olema nisu, riis, melonid, tubakas, seesam, kanep, aprikoosid, virsikud, mandlid. Ja suurepäraselt pidi seal kasvama mooruspuu, see tähendab olema tähtsal kohal siidiussikasvatus ja puuvilla ning ka lambavilla kõrval siid üks maa tähtsamaid tooteid.

Mina ütlesin: „Näete, missugune maa. Kahju ainult, et palme ei saa me seal ikkagi vist näha, kui me peaksime sinna sattuma —“ Palm oli mu meelest kaugele maade eriti hõrgutavaks sümboliks. Ja Felix lisas: „Balsapuud seal ka vist ei kasva. Ja ma ei usu, et Ferganá mudellennuklubid seda Lõuna–Ameerikast sisse veavad, nagu Riias ja Tallinnas.“

Vanaema ütles: „Lapsed, kui see nii mõnus maa on, nagu te räägite, siis pole see kindlasti see, kuhu meid siit saadetakse. Kui neil aega jääb meid kuskile saata, saadavad nad meid taigasse kuuse koort närima. Või nii kaugele Siberi põhja, et seal pole enam puid ka, mille koort närida võiks — Oh, lapsed, ma olen ütelnud: Arturi pärast tänan ma Jumalat ja teie pärast palun ma teda ööl ja päeval —“

Felix sõitis Riiga tagasi. Talv tuli kätte ja läks mööda. Vahistamised keetsid ja sagenesid. Võeti kinni ja kadus ka trobikond kooliõpilasi, kes olid asetanud lilli Vabadussõjas langenud õppursõdurite mälestussamba juurde, Sannamehe põlvitava marmorpoisi juurde Reaalkooli ees. Pinged koolis süvenesid. Muuseas, koole hakati paiskama segi. Granbergi gümnaasiumi ühed klassid liideti ühtede ja teised teiste koolidega. Poistegümnaasiumist tuli segakool, enamik õpetajaid lõpuks võõrad ja enamik õpilasi ka. Koolis tekkisid enneolematud pinged vanade väärtuste valeks kuulutamise ja uute tõeks tõstmise ümber. Hommikustel kogunemistel kästi laulda „Internatsionaali“. Kooli kaks ainukest kommunistlikku noort, juudi tüdruk ja poolvene poiss, laulsid seda kahekesi ja kangelaslikult keset kolmesaja õpilase vaikimist. Kui see oli paar korda kordunud (nii et vastakal elemendil, nagu meile öeldi, tagurlikul elemendil oli olnud aega valmistuda), juhtus nii, et Mirjam ja Miša jõudsid lauluga, ikka duo, ikka keset vaikust, sõnadeni „Kõik ahned koerad laiali“ — kui äkki laulis tosinkond tumma karja sekka hajutatud häält forte fortissimo nendega kaasa — aga mitte pikemalt kui need neli sõna. Ja ka mitte nii, nagu pidi

Kõik ahned koerad laiali —

vaid väikese saatusliku nihke võrra teisiti:

Ah, kõik need koerad laiali —

kõigest jõust

Ah — kõik need koerad laiali!

Ja siis jälle Mirjami ja Miša vankuv hele-kähe duo:

*Ei selle pärast kustu päike,
vaid paistab nagu ennegi...*

Nii et kooli uus direktsioon loobus — vähemalt ajutiselt — hommikustest „Internatsionaalidest“. Hümnihälbe organisaatoreid püüti avastada, aga ei leitud. Sest ei leidunud, v e e l ei leidunud neid, kes oleksid jooksnud ette kandma. Isegi neid ei leidunud veel, kes vastaval pinnimisel oleksid tunnistanud: „Jah, see ja see, mu ees, mu kõrval, mu taga. Ma nägin. Ma kuulsin.“ Kõik kinnitasid alles: „Ei näinud. Ei kuulnud. Ei tea.“ Ja õppeaasta lõppeski selle meie haprast haprama võiduga. Ainult et räägiti: Bürgeri tütarlastegümnaasiumi abiturientid olid pidanud kuskil restoranis lõpupidu. Aga hommikul pärast seda olid ilmunud viie või kuue tüdruku poole koju Julgeoleku kirvenäod ja viinud tüdrukud ära. Nii et teenistusvalmis kelnerid olid siiski juba olemas. Ja tagasi tüdrukud ei tulnudki. Või osalt siiski — viiest-kuuest kaks. Ja needki kaheteistkümne aasta pärast. Ja siis oli varasuvi käes. Varasuvi 1941. Ja ühel ilusal hommikul oli suur küüditamine tegelikult juba toimunud. Jaa, juba toimunud. Aga ka veel käimas. Suurelt osalt olid inimesed — hiljem selgus, et kümme või üksteist tuhat — veetud öösel kodudest ära. Aga viimaste jaamadesse vedamine alles käis. Ja loomavaguneist rongid, ka need, kus vagunid olid juba kubinal inimesi täis, seisid alles jaamades. Jumal teab, miks. Võibolla selleks, et süvendada nii äraviidavais kui jääjais terroritunnet. Ma mäletan, ma käisin Kopli kaubajaamas —

Mul polnud sinna otseselt asja. Meie pere liikmeist ega lähedastest polnud esialgseil teateil kedagi ära viidud. Aga klassivend Tiimus, sõber poiss Granbergi esimesest klassist saadik, helistas. Tema onu ja onunaine olid Koplis, loomavagunis, ja ta vanaema oli teinud neile toidupaki. Kas ma ei tahaks tulla temaga, Tiimuse poisiga kaasa seda ära viima. Kodus polnud hetkel kedagi mind keelamas, peale ema, kes muidugi hüüdis: „Ära jumala pärast mine! Sind võidakse sealsamas vagunisse toppida!“ Aga mina olin juba Tiimuse poisile lubanud.

Me saime bussipeatuses kokku. Bussid ei sõitnud millegipärast. Nähtavasti olid nad veel küüditamisoperatsiooni haaratud. Me läksime jalgsi, pooljoostes, vaheldumisi kümnekilost toidupakki tarides, ja siis, Balti jaamast trammiga, mis igatahes käis.

Ma mäletan õieti ainult päikeselõõska ja rongi valvavate sõdurite tüüdatud klähvimist: „Zapreštšeno! Zapreštšeno! Nazad! Nazad!“ Ma võisin ainult intonatsiooni järgi arvata, et sõnad, mida meile ja teistele meesugustele hüüti, tähendasid lähenemiskeeldu. Tiimus haaras mult paki, tema oskas ka natuke vene keelt, ja läks sõduritega õiendama. Vagunid olid lukus ja paki sai ainult valve loal edasi anda. Ja kuidagi tuli Tiimus sellega

vist toime. Mina vahtisin üle sõdurite pilotkade vaguneid ja mäletan õieti ainult ühte: oma läbimärga nahka ja külmatunnet kohtu päikeselõõsa käes. Ja väikeste trellitatud loomavaguniakende poolpimedast vilksatavaid nägusid, tummi suid ja kisendavaid silmi. Ja omaenese häbitunnet — selle pärast, et *nemad* on juba seal ja *mina* olen veel siin ...

Sel õhtul — Ma ei mäleta ju enam, kuidas kõik täpisealt oli, aga mulle paistab, et isa ei olnud õhtulauas, vaid et ta oli elektrijaamas öövahetuses tööl, aga onu Otto oli kohal. Ja kui me olime lauda istunud, aga keegi ei alustanud, ütles tema oma lobedal moel:

„Nonoh — sööme aga kõhud täis. Kui meil peaks täna öösel minek tulema, siis on ju ikka parem, kui nälg tuleb alles sealpool piiri meile kallale ja mitte juba Eesti pinnal —“

„Mis sa nõiud!“ ütles tädi Anna ja hakkas meile teed klaasidesse kallama. Ja siis ma tundsin: nüüd ütleb vanaema jälle kord oma mõistatusliku lause onu Arturiga ühenduses. Nagu igaüks selliseid asju aeg-ajalt viivu võrra ette aimab. Ja sealsamas ta seda ütleski — ja ma jõudsin veel ainult mõtelda: aga t ä n a on ta lause ju peaaegu et ootuspärane ... Vanaema ütles:

„Ja täna peame meie küll kõik jumalat tänama, et vähemalt Arturit ei ole siin —“

Ja vististi esimest korda, vähemasti kuuldavalt esimest korda pomises tädi Anna:

„Mamma — täna — tänan ka mina selle eest jumalat —“

Ja siis oli sõda käes. Ja sakslased kahe nädala pärast otsaga Eestis. Ja siis kakskümmend tuhat meest maitsi ja meritsi punaste poolt itta lohistatud — („Jumal tänatud, et Artur on meil kadunud —“). Ja siis oli maa üleni sakslaste käes ja sakslased paljude poolt lilledega vastu võetud. Ja siis hakkasid nad, tähendab sakslased, punaste poolt põgenemisel tapetuid välja kaevama ja, jumal paraku, iseeneste poolt telefonipostidesse pooduid ja muidu tapetuid matma. Ja mängisid nädalaga maha sümpaatia, mille nad seitsmesaja vaenuaasta järel üheks tänulikkusenädalaks olid võitnud. Nad mängisid idiootlikul moel oma vabastajarolli maha. Saatuslikus eksituses, et nad ongi maailmavallutajad, kelleks nende füürer neid upitas, ning et sellistena ei vaja nad kellegi sallivust.

Ja siis tulid vabatahtlikud sundmobilisatsioonid, enne politseipataljonidesse ja siis leegioni. Ja siis võidukad rindeõgvendamised Venemaa pakases ja lägas („Jumal tänatud, et Artur —“). Ja siis puhkes vanemate poiste Soome pagemine. Ja mina rippusin niidi otsas, põgenemiskohver pakitud, ootamas, millal vabatahtlik sundmobilisatsioon haarab ka 1925–nda aasta poisid.

Siis pommitati pool Tallinna puruks. Ja siis kogu Narva. Siis löödi kuu või poolteist Sinimägedel veriseid lahinguid — eesti poisid verd valamas kummalgi pool. Ja samal ajal õõtsusid, loksusid, ulpsid põgenikepaadid sumustel ja tormistel öödel läände, läände, läände ... Ja siis, ühel septembrialguse päeval 1944 matsime vanaema Rahumäele vanaisa kõrvale. Ja kahe nädala pärast olid punased tankid ja punased isandad uuesti platsis. Jumal tänatud, et Artur oli kadunud ega saanud seda näha. Ja siis ei tulnud isa ühel päeval enam

töölt koju. Ja keegi meist ei ole teda sellest ajast näinud ega temast midagi kuulnud. Peale selle, et talle oli määratud kümme aastat laagrit. Ja et ta oli seal surnud. Jumal tänatud, et Artur --

Novembris leidsime postkastist taevas-teab-kuidas sinna laekunud kirja. See oli kirjutatud tädi Paula käega ja olnud poolteist kuud teel. Ilmsesti oli see käsipostiga toodud:

Armsad kodused!

Meie läheme homme kolmekesi, Karl, Felix ja mina, Ventspilsist Saksamaale minevale laevale. Kõik on sinna minna, aga kõik põgenevad veel koledama eest, mis tuleb. Siit Ventspilsist lähevad ka mõned paadid Rootsi, aga nende tarvis pole meil ei sidemeid, ei kulda. Nii et sõidame laevaga Danzigi — kui see laev sinna jõuab. Viimasel ajal on paljud põgenike laevad jooksnud selle tee peal vene miinidele või lastud lennukite või allveelaevade poolt põhja. Nii et me oleme oma teekonna pärast mures küll, aga veel rohkem oleme mures sellepärast, mis meie maadega nüüd sünnib ... Kui me peaksime Danzigisse jõudma, püüame igatahes läände edasi pääseda. Ja kellegi muu kui Jumala peale ei ole ei meil siin ega teil seal loota. Suudleme teid kõiki.

Paula.

Ventspilsis 6-ndal oktoobril 44.

Kümnel järgneval aastal ei kuulnud me neist enam ei kippu ega kõppu. Muidugi, lähedasi, kellest enam midagi ei kuuldunud, oli kõigil, ja ühtekokku oli neid liiga palju, et üksikjuhud oleksid võinud omandada meie teadvuses täit tähendust ja kaalu. Siiski oleks tädi Anna võinud järgneva kümne aasta sündmuste puhul oma vormelit täiendada: jumal tänatud, et Artur ja Paula oma perega on meil kadunud ega tarvitse näha, mis siin sünnib -- Ei talurahva kolhoosidesse ajamist, ei metsavendade lootusetut võitlust, ei närususe ja provokaatorluse levimist, ei külade tühjaks küüditamist kevadel 49, ei haritlaskonna mahatallamist alates kevadest 50 (mis, viimane, tädi Anna tasandile võibolla kõige teravamalt ei jõudnudki). Tädi Anna jäi kõigi nende sündmuste puhul ikkagi perekonna algsele vormelile, vanaemalt pärandunud vormelile truuks. Ta ei asetanud kunagi oma öde ega selle peret oma venna kõrvale. Ta ütles alati ainult:

„Jumal tänatud, et Artur on meil ära ega pea seda kõike nägema --“

Temast endast, tädi Annast endast oli saanud kümne aastaga peaaegu et vana naine. Või vähemalt sügavas keskeas, tähendab viiekümneaastane naine. Mõne halli juuksekiharaga ja tosina lisandunud ihukaalukiloga, aga endiselt atsakas ja otsusekindel isik. Oma äädikaste huumoripudemetega ja sümpaatia- ning sallimatusavaldustega — esimesed siiski märksa haruldasemad kui teised. Muuseas, tädi Anna polnud nüüd enam arveametnik, vaid kooliteenija. Kuigi see ametivahetus oli toimunud meie supersotsialistlikus

riigis ja proletariaadile lähenemise suunas, oli see ikkagi tähendanud sotsiaalset langust. Aga nagu ma aru sain, oli tädi võtnud selle ette täiesti omaenese tahtel. Sest see oli vabas-tanud ta oma Glavsbõtsnabi venekeelseks muutunud asjaajamisest ning toonud ta eesti kooli veel üleni eestikeelsesse keskkonda. Õpilaste lärmikasse karja, mille keskel ta töö nüüd suurelt jaolt kulges, suhtus ta küll omajagu kriitiliselt. Aga samas oli nooruse sagin ja kila ta ümber talle ta lastetus vanapiigaelus — jumal teab — võibolla kuidagi tarvilik.

Siis, mälestusväärsel vinge tuulega kevadtalvapäeval oli meie juht, õpetaja, isa, süda, aju ja kurat teab kes ja mis, ühe sõnaga meie tuhat korda surematu — äkitselt surnud. Ametlik maailmakuuendik laristas leinanuttu. Ebaametlik — kui ka mitte kuuendik, kui ka ainult kuuendiku kahesajandik — igatahes ebaametlik Eesti pidas hinge kinni ja ootas, mis pidi toimuma. Ja veenis end: parem jumala pärast mitte midagi loota...

Aga teatud lõdvenemine igatahes toimus. Mõrasid raudeesriidesse veel ei tekkinud. Aga mõne aja pärast tekkisid sinna esimesed postkastipilud.

Mis puutub musse endasse, mina olin sel ajal kolmandat aastat naisemees ja elasin Liiga kahetoalises Kalamaja kandi korteris, mille ma oma toimetuse ja õnneliku juhuse abiga olin saanud. Liia õpetas Vabriku tänava koolis lastele matemaatikat ja mina kirjutasin „Stalinlikule kultuurile“ (aasta pärast muutus see vähemalt pealkirja järgi juba lihtsalt „Kultuuriks“) — kirjutasin sellele populaarteaduslikke artikleid — lennunduse eelajaloost, Altamira koopamaalidest etc. Ja panin muuseas tähele, et peatoimetaja rasis mu kirjatükke viimasel ajal märgatavalt vähem kui varemini. Nii et muutused olid tõesti toimumas. Ho-ho-hoo: mulle, toimetuse parteitule koosseisuvälisele kaastöölisele oli suvatsetud anda hiljuti koguni telefon ...

Ühel 1956–nda aasta varatalvapäeval see helises. Teisel pool oli tädi Anna ootamatult elevil hää. Muuseas, minu ema ja tädi Anna olid perekonna ainsad liikmed, kes elasid sel ajal ikka veel meie vanas Mäekalda tänava kodus. Isa oli kadunud sealt, nagu öeldud, juba sügisel 44 — aga tema puhul ei saanud me end lohutada, nagu onu Arturi puhul, sellega, et ta on kadunud. Ema oli saanud perekonnaseisuaktide arhiivist ametliku teate, et isa oli surnud Mordvamaal Potma laagris kopsupõletikku oma laagriaja teisel kuul. Ning onu Otto ja tema Helene olid kolinud Mäekaldast ammu mujale. Nii et maja veel elamiskõlblikkus osas asusid ammust võõrad, mingid juba sakslaste poolt Narvast evakueeritud põgenikud, ja nüüd ka veel mõned Kadrioru mereväehaigla venelasest sanitarid.

Tädi Anna helistas: tulgu ma otsekohe sinna. Tema häälest tundus, et polnud mõtet küsida, miks. Sest õiget vastust poleks ta hakanud telefoni teel andma. Niisiis läksin Mäekaldasse ja tädi Anna ulatas mulle tädi Paulalt saabunud kirja.

Kiri kandis Ühendriikide marke ja oli olnud veel kauem teel kui ta viimane, kaheteistkümne aasta eest käsitsi toodud ja poolteist kuud läbi rinnete rännanud läkitus.

Jah, nad olid jõudnud tol korral eluga Danzigi. Ning algul pommivarjendeis ja

hiljem põgenikelaagreis veedetud kahe aasta järel saanud sissesõiduloa USA-sse. Nüüd oli tema, tähendab tädi Paula, kaheksandat aastat Bronx'is õmblusvabrikus tööl, aga pidi lastama sealt varsti lahti. Sest hakkab ju saama lähemal ajal viiskümmend kaheksa täis. Karl pidi käima ka kuskil vabrikus lindi ääres tööl. Mingitele *plastic*'ust tükkidele mingeid metallitükke külge keeramas — „nagu Chaplin, kui sa mäletad, selles kunagises filmis, mida enne sõda Riia ja kindlasti ka Tallinna kinodes näidati“. Alguses oli Karl üritanud oma viiuliga leiba teenida, aga selleks oli võistlus olnud liiga ränk. Felix pidi olema mingis ehitusbüroos joonestaja ja üritama oma pooleliolevat arhitektuuriõppimist lõpule viia, kuid see olevat seal töö kõrvalt peaaegu võimatu. Aga kui Anna nüüd Paulale elumärgi saadab, siis kirjutab Paula sedamaid pikemalt ja saadab ka mõned päevapildid ja ehk ka mõne pisikese paki —

Anna ütles: „Noh, arusaadav. Neist nende raskustest kirjutab ta muidugimõista ainult selleks, et kiri meie tsensuuri kinni ei jääks. Sest kui ta kirjutaks, kuidas nende elu ja asi seal tõeliselt on, siis oleks see meie tsensorite arust koletu kapitalismi-propaganda ja läheks paberikorvi vuhh.“

Emä tõstis oma aastatega teravaks muutunud nina ja pisut tüdinud pilgu oma raamatust (see oli seekord, ütlemine, saksakeelne „Manon Lescaut“) ja tähendas:

„Miks sa arvad, et see on tühi jutt? Nende raskused — see võib olla jumala tõsi. Nad läksid ju enam-vähem paljaste kätega. Ja kes neid seal ootas —?“

„Ära ole naiivne!“ hüüdis tädi Anna. „Kui neil ei ole kolme autot, noh, kui neil ei ole ka kahte — auto on neil seal tingimata. Ja nii edasi. Sa ju lugesid: kui Paula saab meilt elumärgi, saadab ta meile *mõned väikesed pakid*. Saad aru: *mõned*. See tähendab, ta hakkab saatma meile järjekindlalt pakke. Ja *väikesed* tähendab kümnekilolised. Või äärmisel juhul kaheksased. Nagu post neid seal vastu võtab. Väiksemaid ei saada sealt ju ükski hing.“

Emä ei öelnud midagi. Sest tema positsioon tädi Anna kõrval oli nende suurelt jaolt ühises majapidamises just majanduslikult ebakindel. Tädi Anna sai oma poolteisel kooliteenijakohal kokku seitsesada rubla kuus. Emä töö ei käinud. Tema müüs ikka veel esemehaaval talle isa kaudu vanaisast jäänud või isaga üheskoos ostetud asju ja asjakesi, kristalli, hõbelusikaid ja pilte. Ning lubas pojale endale ainult aeg-ajalt ja väga tõrksal moel mõnikümmend rubla pihku suruda:

„Jäta järele. Sul pole endal niigi palju kui mul —“

Aga mittetöötava inimesena hoidus ta tädi Annaga kui töötajaga majandusasjade üle vaidlemast. Sest nende ökonoomilis-moraalne tasakaal oligi ehk kuidagi kipakas: ühel pool tädi Anna ausa proletaarlase töötasu ja teisel pool emä — nagu ofitsiaalselt oleks öeldud — parasiitlik juhusissetulek komisjonikaupluses müüdust, kolm- või nelisada rubla kuus. Ja võibolla polnud emä oma töötamatuses enesele siiski päris kindel. Võibolla oli

tema südamehäiretes siiski kübeke *maladie imaginaire*'i ja selle kõrval mitte ainult uhke enesekindlus „Mina oma mehe mõrtsukatele tööd tegema ei lähe!“. Võibolla oli seal ka jagu hiljuti kuuekümneseks saanud ja koduvälistes töödes eluaegselt kogenematu naise algatusvõimetust ja argust. Igatahes oli ema jumala vait — kui tädi Anna kuulutas:

„Noh, nüüd on meie näguripäevad möödas! Küll sa näed!“

Ta kirjutas tädi Paulale nädala jooksul. Ema palus lisada sinna enda poolt tervitused („Ei-ei, sellest on täiesti küllalt –“) ja kolme kuu pärast saabus vastus.

Seal leidis üksikasjalik ülevaade kõigi Eizinišite praegusest elust. Ei, autot, tuli välja, neil ikkagi ei olnud. Aga pakk oli teele saadetud ja see pidi varsti päralt jõudma. Ja siis oli seal juttu asjast, millest Paula oli eelmises põgusas kirjas unustanud rääkida: Felix oli võtnud aastapäevad tagasi naise. Tema Indra pidi olema ilus kahekümneaastane läti neiu ja põgenike laps nagu Felix isegi. Ja nüüd oli neil sündinud tütar, Dzintara. Ja selle sitika ristsetel tehtud fotod olid kirjaga kaasas. Ja nimelt nende piltide, nimelt *ühe* ristsetepildi pärast oligi tädi Anna helistanud mu sedamaid kohale. Ema oli pilti muidugi juba näinud ja nad olid seda kahekesi kommenteerinud. Minu tulles pilgutas tädi Anna emale silma ja tõstis sõrme suule, ulatas mulle foto ja küsis võidukalt:

„Noh — aga kes s i i n on?“

Kõik, keda ma tunda võisin, tundsin sinakal värvifotol silmapilk ära. Nahkdiivani ja tugitoolide ning diivanilaua juures seisid muhedalt naeratades, eeskujulikult riides ja laitmatult säilinud vanad Eizinišid ja teisel käel täiskasvanuks saanud, väikeste vurrudega Felix. Tema kõrval seisis asendi ja hoiaku järgi identifitseeritav Indra, kes oli vist tõesti ilus tüdruk. Kaugemal seisid kummalgi käel mõned võõrad. Aga keskel, noorte lapsevanemate ja lõkadega pastori, tähendab kellegi New Yorgi läti pastori vahel oma ülesannet mööda kõige kesksemal kohal, seisis vanahärra, kes hoidis last. Tundmatu vanahärra, kelle puhul ma, teda hetkeks silmitsedes, tajusin, et ta justkui polnud siiski ka täiesti võõras. Kuni äkitselt võpatasin: see oli ju onu Otto — kes käis Tallinnas Peenmehaanikatehases tööl ja kellega olin ajanud tunaaiele Mere puisteel minuti juttu! See oli täiesti onu Otto — ega saanud olla tema. Ja see polnudki muidugi tema. See oli hallim, saledam, rühikam, härrasmehelikum isik kui Otto — aga ikkagi põrgulikult tema moodi. Ma vaatasin rabatult tädi Annale otsa ja tema lendu tõusev noh-mis-sa-nüüd-ütied-ilme ei jättnud võimalust kahelda:

„-- See on siis — A r t u r?!“

„Muidugi Artur!“ hüüdis tädi Anna kumedalt.

Selsamal õhtul kirjutas ta tädi Paulale uue kirja ja sai kahe kuu pärast ka vastuse: Issand jumal, muidugi oli see Artur, ja issand jumal, muidugi oli Paula esimeses lühikeses kirjas lihtsalt unustanud, et meile oli Arturi elusolek endastmõista imeväärt uudis. Nemad seal olid Arturi juba tosina aasta eest, juba peaaegu et kohe Ameerikasse saabudes

üles leidnud. Või õigemini, Artur oli otsinud nad ise üles. Ning oli jutustanud neile ka oma vahepealseist seiklustest. Teadagi mitte lobinal ja ühekorraga. Sest nagu Anna ja Eeva kindlasti mäletavad, oli ta juba omal ajal kõike muud kui jutukas mees ning on nüüd veel tüki maad kinnisema suuga --

Siinkohal läks kiri äkitselt vene keelele üle. Sest siinkohal oli Karl haaranud pastaka ja ise edasi kirjutanud. Ja mis muus keeles pidi ta meile (ja meie kirjade lugejaile!) kirjutama — kui saksa keel, milles ta vanasti oleks meile kirjutanud, polnud enam Ameerikaski au sees, aga meil oli olnud aastaid peaaegu et isamaareetmine seda tarvitada -- Tähendab, Karl kirjutas vene keeles, ja Anna luges vene keeles, ja minul polnud muidugi enam raske seda jälgida. Karl kirjutas:

„Need Arturi jutud, mida Paula nimetas, on jah laupäevaõhtuti minule viskiklaasi ja sigari ja šahhilaua juures sõnahaaval räägitud ja Paula teab neist ainult nii palju, kui mina talle olen edasi rääkinud. Aga tema on ikkagi oma venna õde ja on jutustamise peale niisama hakkamatu kui vend.“

Nii et „Treasure Island“, nagu juba vanasti kuuldus, oli tõesti olnud laeva nimi, mille peal Artur omal ajal Eestist jalga laskis ja mille peal ta oli Inglismaale jõudnud. Ja see laev oli siis Ameerikasse edasisõidul tõesti hukkunud. Ainult et õnnemoel oli Artur munsterdanud enese sealt Cardiffis maha. Mingi ärakargamise vaim oli olnud tal ikka veel sees -- Karl kirjutas: „Ja ma saan sellest aru küll. Sest nähtavasti oli see tema Lulliga ühenduses, nii et Sina, Anna --“ Siinkohal kaotas Anna lugedes justkui järje, hüppas arvatavasti mõnedest ridadest üle ja luges kõhatades edasi. Aga seal ei rääkinud kiri enam Arturi rännakute arvatavast põhjusest, vaid rännakuist endist. Artur oli pörutanud Cardiffist Austraaliasse. Ja tulnud seal laevalt maha. Ta oli ümahtanud kord midagi umbes niisugust, nagu oleks tal tekkinud hirm, et laeva raudkarbis võib mõni kuradi advokaadihärra või mine tea mis isand talle vastu tulla ja siis võib tal tekkida kiusatus visata see üle parda — ja keset merd pole tal, tähendab Arturil, selle kiusatuse eest kuskile minna. Ta oli ütelnud: Austraalias on inimesel nii palju tühja maad ümber, et kõigi kiusatuste eest pääseb plehku. Nii oli talle vähemalt alguses tundunud. Ja nii oli ta siis olnud — esmalt pool aastat küülikukütt ja pool aastat mingisuguste pumpade peal kuskil tühermaal ja kaks aastat kullaotsija ja siis veel masinist mingil jõearikul. Aga siis oli ta saanud sellest maast küllalt ja sõitnud Ameerikasse tagasi. Ta oli töötanud Manitoba sae- ja jahuveskites ja leidnud sealt kuskilt soomlaste külast oma Kaisa ja kosinud selle just enne sõja puhkemist ära. Sõja ajal oli ta teeninud Kanada laevastikus ja sakslased olid lasknud tal kaks korda, kord Norra, kord Inglismaa ligidal laeva alt ära. Pärast sõda oli ta tulnud oma Kaisaga Ühendriikide poole peale ja pidanud Minnesotas farmi. Ta oli kasvatanud mingile viskivabrikule „Sangaste“ rukist. Aga miljonäriks polnud ta sellega saanud. Ja nüüd pidi ta olema siinsamas Bronxis üheksakordse üürimaja, nagu sealmaal pidi öeldama, *janitor*.

Mis see tähendas, seda ei teadnud meist keegi, ja ma lubasin kodus sõnaraamatust järele vaadata. Tädi Anna pakkus meile teed vaarikamoosiga ja rääkis:

„Noh, nüüd ma ütlen igatahes oma täiskoha üles ja hakkan koolis veel ainult poole kohaga koristama. Ja sina, Eeva, võid oma lusikaid ja värke poole harvemini müügile viia kui seni. Sest nüüd hakkavad tulema vaheldumisi Paula ja Arturi pakid.“

Emä arvas: „Hakkab see Artur nüüd üle veerandsaja aasta -- Ja oleks ta siis veel miljonär. Paula ju kirjutab just, et ta ei ole --“

Tädi Anna ütles: „Sealseis oludes on ta muidugi lihtsalt jõukas mees. Ta poleks ju üldse kellegi Kaur, kui ta poleks sealseis oludes jõukas mees. Aga kui sa mõtled selle meie oludesse ümber -- Vanal kullaotsijal on seda puru võotaskus kindlasti alles.“

Mina ütlesin — ja mu märkus polnud tädi Annakese nõökimise mõttest üldsegi puhas:

„Me oleme ju Tom Mixi ja veel kelle filmides näinud, missugused vööd ja võotaskud kullaotsijatel on --“

„Aga kui tal laev hiljem kaks korda alt ära lasti --?“ kahtles emä.

Tädi Anna muigas: „Laev kaks korda alt — aga mitte ju vöö kaks korda pealt -- Ja kui tal on seal üheksakordne maja --“

Kirja lõpus teatas tädi Paula Annale ka Arturi aadressi. *Igaks juhuks* — nagu tädi Paula oli lisanud.

Ma ei tea, mislaadilise või missisulise kirja tädi Anna onu Arturile saatis, aga kiri läks nobedasti teele. Ning tädi Anna — noh, raske on nüüd aastate järel öelda, kuivõrd mu mulje oli liialdus või kuivõrd ehk koguni väljamõeldis, aga mingi põhjus pidi ju mu mälestusel olema: et tädi Anna muutus pärast seda kirja liikuvamaks ja hõljuvamaks. Ning et ta hakkas kandma otseses ja ülekantud mõttes kõrgema kontsaga kingi.

Tädi Paula pakk tuli pärale. Suurema osa vineerkastist täitsid kunstlambanahast voodriga lilla- ja roosakirjud türgi tuhvliid ja helepunane hommikumantel *Made in Thailand*. Aga Arturilt ei tulnud ei pakki, ei kirja. Poole aasta pärast, veebruaris, tuli ümbrik. Ümbrikus oli punakuldse ja rokai-rokokoolise servaga voldikkaart, sisemus heleroosa ja heleroosal pinnal kuldne trükikiri:

My very special thoughts of you

Somehow have a way

Of having special meaning

To a day like Christmas Day —

Merry Christmas

Happy New Year!

Ja selle all poolviltu alt üles sinihalli pastapliiatsiga, niisugusega, nagu neid meil sel ajal veel üldsegi ei olnud: Arthur Kaur. Kusjuures ta oli olnud vähemalt oma elu esimesed neli-kümmend aastat Artur. Kõigi jaoks Artur ilma h-ta. Ja koduste jaoks ilma Kaurita ka.

Arturilt ei tulnud kuni ta surmani 1968-ndal aastal tädi Annale ühtegi pakki. Tuli ainult iga-aastane jõulukaart. Kümme või üksteist ühesugust kuldtrükis jõulukaarti inglisekeelse salmiga ja allkirjaga: Arthur Kaur. Kui tädi Anna 1970-ndal kolmanda infarkti järel haiglas suri ja Pärnamäele minu ema kõrvale maha oli maetud, avasime Liiga tädi vineerkohvikese, mille haigla vanemõde meile oli loovutanud.

Seal olid kõik need kuldtrükis jõulukaardid aastate järgi reas. Kuid ei ainsatki kirja neljakümne aasta jooksul. Ent ei! Seal o l i ka veel kiri, mida tädi Anna polnud meile näidanud. See kandis kuupäeva 19. juuni 1966 ja kõlas nii:

Armas Anna!

Põle kaua kirjutand sest põle old midagi kirjutada. Nüüd Kaisa suri tunaeile ära, nii et nüüd kirjutan. Matused on teisipäev, aga matustele ei tule teilt kedagi.

Artur

Ja siis oli seal veel üks kiri, tädi Anna kiri onu Arturile, niisamuti selline, mida me polnud varem näinud: alustatud ja lõpetamata jätetud, kuupäevata kiri:

Armas Artur!

Olen võtnud kaua hoogu Sulle päriselt kirjutada. Ja näe, nüüd saan sellega vist hakkama ka. Ainult et pean ka kirja sees veel hoogu võtma ja alustan tühjast-tähjast. Sina seda muidugi ei mäleta. See oli sügisel 1908. Mina olin seitsme aastane ja meie kõrval Olbergi maja ees oli raudvarbadest aed. Ükskord õhtuhämaras seisin ma seal tänaval aia ääres ja vahtisin varbade vahelt, kuidas majakas mäe peal süttis ja kustus. Vahtisin ja vahtisin ja ajasin pea varbade vahelt läbi. Ikka, et paremini näha. Ilma, et ma ise oleksin seda õieti märganud. Ja olin siis korraga lõksus, sest pead enam tagasi tõmmata ei saanud, raudvarvad jäid kõrvade taha kinni. Ma mäletan, ma panin tõinama mis hirmus ja Olbergi maja Liisu tuli tänavale vaatama, mis lahti. Ja jooksis meile ja kutsus sinu. Sina olid juba kakskümmend täis ja raudkäppadega poiss. Sa tulid ja proovisid mu pead tagasi tirida, aga see ei tulnud. Ja palju haiget teha sa mulle ei riskinud. Siis sa haarasid raudvarbadest kinni ja tõmbasid need kahele poole lahku. Nii palju, et pea tuli nende vahelt läbi. Ja veel tüki laiemale. Mu kõrvad ja kõrvatagused olid marraskil ja ma

karjusin koledasti. Sina ütlesid:

„Loll mis loll. See läheb ju üle --“

Ja kui ma edasi töinasin, kummardasid sa mu selja taha ja puhusid mu kõrvatagustele — uhhh ja uhhh — ja andsid mulle laksu tagumikku ja ütlesid:

„Noh, ära enam ulu!“

Ja läksid minema. Muuseas, see raudaed ja see koht, kus varvad on laiali painutatud, see on ikka veel seal --“

Selline lõpetamata kiri.

Nii et õieti peaks ehk küsima, kumb oleks selle loo pealkirjana adekvaatsem, kas „Eesti iseloom“ või „Eesti saatus“?

Või oleks see tegelikult ükskõik? Sest iseloom on — juhuse järel — nagoonii saatuse kõige saatuslikum element?

Veebruar 92.

M

ILONA LAAMAN
TEKSTE KÄSIKIRJALISEST KOGUMIKUST
• TEIEGA SINA PEAL •

T
se

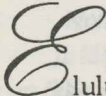
Tuul ei puhu kuhu mina tahan
tuul puhub kuhu tema tahab:
mul pruugib ainult tahta
nagu tuul tahab

Tuulelipp ei pööra kuhu tema tahab
tuulelipp pöörab kuhu tuul tahab:
tal pruugib ainult tahta
nagu tuul tahab

Lipp ei lehvi kuhu tema tahab
lipp lehvib kuhu tuul tahab:
tal pruugib ainult tahta
nagu tuul tahab

Sellest mida mina tahan
ei tea tuul tuhkagi:
võtan kopsud õhku täis
ja puhun ise

1985

lulugu

Läksin ilma kõndima:
vastu tuli konn
— Sind ma suudlen, ütlesin
(aga mul oli sellega oma tagamõte)
— Päh! ütles konn

Läksin ilma kõndima:
vastu tuli prints
— Sind ma suudlen, ütles ta
(aga tal oli sellega oma tagamõte)
— Päh! ütlesin mina

Läksin ilma kõndima:
keegi ei tulnud vastu
(neil on sellega oma tagamõte, mõtlesin
— Päh! mõtlesin
Tuleks või konn, mõtlesin)

Aga ei tulnud

1986

S

õnakuulelikkus ehk Poola septembris 1939

Inimesed läksid sõtta inimeste vastu, hobused läksid sõtta tankide vastu.

Kui mina oleksin olnud hobune ma oleksin parem läinud sõtta nugade ja kahvlite vastu, kes on hobuste isiklikud vaenlased.

Kui mina oleksin olnud inimene, mida ma siis veel ei olnud kuna olin ainult laps, oleksin ma läinud sõtta lusika vastu, kes kunagi ei tea kumb on see vasak käsi kus ta ei tohi olla.

Kuna laps on teadagi rumal ei saanud ma üldsegi aru miks sakslane läks sõtta poolaka vastu, ja miks venelane tuli poolakat teiselt poolt päästma. Ka hobused on rumalad, muidu poleks nad olnud nii sõnakuulelikud et nad oleksid läinud tankide vastu. Sõnakuulelikkus võib olla suur ogarus.

Seda õpetasid meile poola hobused.

1986

M

õtleme ja väljendame

Mõni mees
on oma nimele uhke
tal ehk polegi palju muud
mille üle uhkust tunda
mõni nimi
on oma kandjale uhke
mõni naine
on oma mehe nimele uhke

Mõni uhke on lilleke:
Päevalill on uhke oma nimele
Võilill ei paistagi uhke:
eks päev ole päev aga
või kõigest või
hea veel et margariin pole
Mõni nimi on oma lillele uhke: R o o s
Suudlus käib ühe nime all
kuigi suudlusi on mitut liiki
ja tore see meelitusnimigi: musi
Kuid pole olemas
Nõukogude Liidukest
Nii me väljendame
mis me mõtleme

1985

Sõna

Sõna lipsas suust välja
ma ei saanud tal enam sabast kinni

selle sõnaga hirmutatakse last
selle sõnaga ehitakse jõulukuuske

see sõna oleks ehk tabanud sind südamesse
juhul kui sul üldse on südant

ma proovisin küll
saada tal sabast kinni...
Sa uudishimutsed võib-olla
et oli see keele-Aaviku loodud sõna?
Või oli ta vanaema piiblist...?

Eks ta ikka piiblist oli:
sest see sõna suus võib isegi eluga
rahumeeli rinnutsi minna

Ei pruugi vaadata Saarestest
Sa leiad selle sõna lehma silmist
kes lesib ja mäletseb kuupaistel
karjasesst karjamaale unustet

Lipsas mul suust välja, kuramus

1987

Meri

Merest räägitakse
Ja oma ligimese nõrkustest ---

Kõik pole näinud merd
aga kõik on näinud
oma ligimese nõrkusi:
too seal näit. ei pese oma autot
too seal magatab
oma autos
juhuslikke meestuttavaid
Ja uskuge või mitte:
sel seal pole üldsegi autot!

Merest räägitakse
hoopis teisiti

1977

*M*imoosihing

Lutikas hammustas:
ma sain sellest üle
Saatus nõõkis:
ma sain sellest üle
Sina ütlesid mulle halvasti:
võtsin hoogu
aga üle ei saanud

27. 9. 1991

*M*inuline

Mereta maal
tahan vaadet merele
Pilvisel ööl
tahan tähistaevast
Janusel päeval
tahan klaasitäit piima
Et miks mitte vett?

Kui kraanist tuleb vett
tahan klaasitäit piima
Täna väga
Muidu pole see mina
vaid keegi teine

27. 9. 1991

M

ILMAR LAABAN

• PORTREE-ESKIISE RROOSILEHTEDEL •

ABRAHAM ABULAFIA

aabete ahvileivapuu ongi elu puu, millelt ta oma praamlaevaga viis abuulias rahvaste härmatand rabadesse oma ulapärmil

ALLENDE (SALVADOR)

allilma endeist hoolimata võttis ta ette haljendavaid lende

ANDRÉ BRETON

trepest alla ja üles rändas tema troon, millelt ta kogus endale ümber andunud noortepere ja seda pillutas

BASQUIAT (JEAN-MICHEL)

paskmust askus ja Saskia kiharakuld — üürikesse aja oli ta käskijaks nende üle

PAUL CÉZANNE

pool sesooni ta piidles Susannat, leidis siis „sesami“ mis avas tema ees — ja sulges tema järel — mäe, mille jalamil seisan

DE CHIRICO (GIORGIO)

pärastlõunakiirte viilitine tee läbi (nähtamatu) paganakiriku

FAUST (DOKTOR)

otsis ust mis viiks välja vau pugust

CÉRICAULT (THÉODORE)

surus Parvati suule Jeeriku mõdusarve

C G JUNG

Animal on must hani, kes ajab taga animaalset Animust

KOSTABI (MARK)

ostab — no mis sa kostad? — linna pealt konstaableid endale — liigesnukku-
de? maalisellide? — staabiks kokku (küllap tal tost ikka abi on)

LOUIS-QUATORZE

püüti luik, jäi sest torso tema katorgasse

MONET (CLAUDE)

nägi viimaks kapten Nemo allveeknast ära mõne numeeni

NOVALIS

no valis ta endale alles noova taevalael!

PELAGIUS

päriselt elagu, pelgamata palagu, kel jaksu on patuta elada!

SAVINIO (ALBERTO)

savist ja vahuviinast voolis ta müüdi oina

EGON SCHIELE

Ego on žiletiga siiludeks lõigatud

TINGUÉLY (JEAN)

ingellikult tinglik oli tema närvitängumäng tingude ja tigude, keelte ja
keeldudega

TURNER (JOSEPH MALLORD WILLIAM)

turnida tuhas, mis vajuks hõõgudes urni, oli tema töö

UNICA ZÜRN

ikka veel ringlevad tuhalibled tema tärnpuuõitest tuunikasse mähitud urnis

ANDRES VANAPA

• PORTREED • 5 LUULETUST • KIRJUTAJATEDEL •

Enamik luuletajaid
elab Tallinnas.
Teised on laiali
surnuaedades.

Mina olen Andres Vanapa

oi oi oi oi.

Jooksen mööda hoovi ringi

oi oi oi oi.

Joon kaevust vett

oi oi oi oi.

üleväl kitsas auk

oi oi oi oi.

Alati meeldiv

sõita Kolga-Jaanist läbi

niisugune tunne

nagu poleks

Prantsuse Revolutsiooni

olnudki.

Läbi pikkade koridoride
on majad loogelnud
tee äärde
võib-olla veel midagi
peale papist lõigatud suitsu

Pikk päev
viib loojangusse
missugune sült.
Pikk öö
viib viidakusse
missugune kult.

URVE KARUKS

• LAOTA VALGE SIIDIRÄTIK ... •

„Laota valge siidirätik“ on kirjutatud üheksa päeva enne Betti surma, selle päeva õhtul, mil teda Tartu haiglas külastasin. Kõik on täpselt kirja pandud, nagu see juhtus, nii et teatud mõttes on see ju kroonika ja võib-olla üleüldse mitte luuletus. Oli jutte kuulda, et Betti ei ole enam terve mõistuse juures — mulle küll sarnast muljet ei jäänud, isegi mind mäletas, kuigi olin teda ainult kaks korda kohanud: 1976 ja 1980.

Urve Karuks

10. 06. 89

„Kastet lilledele nuttis
siis kui põud oli suur meie mail“

„Kes need roosid tõi?“

„Mina. Mäletad?“

„Mäletan.“

„Mullu küpsetasid mulle maasikakoogi.“

„Ristisin selle ju urvekoogiks
ja sa veel küsisid retsepti.“

„Ons Sul valus?“

„Jah, terve voodi valutab.“

„Tead, Toompeal lehvib veebruarist vana trikoloor — terve maa on neid täis. Tõde ei aja enam kägu, ajalugu rehabiliteeritakse või pigemini, ei vassita enam. Rahvas ei hingitse, vaid hingab enam-vähem täie kopsuga. Sinu luulet tõlgitakse inglise keelde ja varsti antakse tõlkevalimik välja...“

„Nõidust on vaja.“

„Nõidust?“

„Jah, just nõidust... eesti rahvale,
sest tarkusest üksi ei piisa.
Abi on vaja... sealt ülaltpoolt.
Ütle neile — nad peavad kirjutama
nad peavad luuletama.
See hoiab ihu ja hinge koos;
see hoiab rahva koos.“

„Mida saaksin Sinu heaks teha?“

„Tule, heida minu üle!“

Ja ma heitsin
ja ma nutsin
terve ilmajärve
tema kaelanõkku.

„Laota valge siidirätik
üle minu näo.
— See valgus on nii valus!“

Tuli tasahilju
õde Helju
kustutas lambi

ja talle ei paistnud valgus enam silma.

MARDI VALGEMÄE

· ALATASA AVARDUV ALVER ·

*K*ui esitada kentsakalt oletuslik küsimus: kellele kuulub Betti Alver? on võimalik postuleerida rida erinevaid vastuseid. Arbujuatele. Heiti Talvikule. Tartule. Kirjandusteadlastele. Eestlusele. (Ja muidugi tema viimasele elukaaslasele Mart Lepikule.) Nende kõigi päralt on selgesti mõõdetav osa Alveri loomingust. Sonetis „Meistrile“ esinev vihje Baudelaire'ile ja (näiteks) „Iharuse saare“ šamanistlik dionüüsoslikkus hõlmavad arbujalikke mõisteid, nii nagu Harald Parrest ja Bernard Kangro on seda kirjanduslikku koolkonda defineerinud. Alveri esimesele abikaasale Heiti Talvikule kuuluvad kahtlematult „Udus“, „Mu juurde voogas“ ja (pärast Talviku Siberi-surma) „Tähetunni“ tuumikread. Tartu linnapildi peegeldusi kohtame näiteks luuletustes „Kuri päev“ ja „Korallid Emajões“. Kirjandusteadlaste skalpellid on teinud lõikeid Alveri luulelihha juba pikemat aega, loetelles tema elusõnu (Karl Muru) või vaagides, kas poetess on raua poolt või vastu (Kajar Pruul). Eestlaste elurõõm heiahtub eriti säravalt „Nooruse“ viimastes ridades; meie rasket saatust märgistavad näiteks „Rätsep Mure“ ja „Puust palitu“. Ent isegi keskendumine rahvalaulu sugemeile või huumorile või uusklassistlikule kestale ei ammenda Alveri marmorist laubaga noort ja majesteetlikku luulet, kui laenata tema enda sõnu „Hukkuvast laevast“ ja „Raukadest“. Peame tungima sügavatesse vormisaladustesse avardamaks Betti Alveri lüürika ampluaad, et see võiks kuuluda kõige muu kõrval ka tervele maailmale.

Alljärgnev lähenemiskatse Alveri luule olemusele ei tugine üldiselt käibel olevatele kriitilistele põhimõtetele ega pretendeeri seepärast ka täielikkusele. Küll aga peaks olema võimalik eristada teatud sisestruktuurilisi kontuure üksikute luuletuste vaatlemisel. Alustaksime 1971. aastal ilmunud kogu „Eluhelbed“ nimiluuletusega.

*Küll ma otsisin eluarvu,
küll ma jagasin jagamatut --
kuni taipasin tasahilju,
et sa leiad saatuse summa,
kui korrutad väljujoaga
oma elu surmkümmend suudlust,
hullsada ilusat hetke
ja tummtuhat valutuiget.*

Esialgsel lugemisel võib jääda mulje, nagu koosneks „Eluhelbed“ omapärasest laiendat metafoorist, mis võrdleb igapäevase elu häid ja halbu hetki mingisuguste, ütleme, lumeräitsakatega sarnanevate helvetega („Oodis vanale kartulikorvile“ esineb Alveril „lumetähti“), mida iseloomustavad teatud plussid ja miinused. Peale selle esineb luuletuse teises pooles kaks eredat kujundit negatiivsetest metafoorilistest epiteetidest: „surmkümmend“ ja „hullsada“, mis on paaritet positiivsete elunähtustega: suudlused ja muud „ilusad hetked“. Kõige viimane rida kinnitab siiski negatiivsete epiteetidega loodud üldmuljet: „tummtuhat valutuiget“. „Surmkümmend suudlust“ ja „tummtuhat valutuiget“ ületavad aga tavajärgse metafoorilisuse ning kuuluvad pigem metonüümia valdkonda, kus sarnasust

asendab suhe. Suudlused esinevad siin armastuse ehk eluõnne mõistena, kuna valu-
tuiked kõnelevad haigustest või õnnetustest
või täpsemalt määramatust ahistusest ehk
üldisest elu ülekohtust, mispärast võime
veelgi konkreetsemalt rääkida sünekdohhi
kasutamisest, kuna Alver on terve vahe-
tanud osaga (klassikaline *pars pro toto*).
Ent isegi metonüümiale ja sünekdohhile
toetumine ei hõlbusta luuletuse vormilist
lahtimõtestamist. Kuigi selliste troopide eri-
lemine aitab määrata teatud sõnadele ja
väljenditele ülekantud tähendusi, ei selgu
sealjuures luuletuse ülesehituse laiem raa-
mistik.

„Eluhelvet“ sisestruktuurile peaks
aga olema võimalik läheneda neid värsse
algusest lõpuni läbiva matemaatika kaudu,
mida kohtame siin–seal Alveri lüürikas,
nagu näiteks „Häires“ („nummernukud“),
„Kevadhaldjas“ („mustmiljon“) ja eriti „Loo-
mingus“, mis sisaldab „arvumürsk[e]“ ja
„Nutuse[i]d–naeruse[i]d numbr[e]id“ ning
kus „Arvude vahel on arterid/eluhoovuse
jacks“. Eluhetked siin vaatluse all olevas
luuletuses ei ole ainult pealkirjas esinevad
lumeräitsakalised eluhelbed, vaid esimeses
reas täpsemalt väljendat eluarvud. Teises
reas jagatakse jagamatut, neljandas esineb
„summa“, viiendas korrutatakse, kuuendas
leiame matemaatilise mõiste „...kümmend“
ning kahes viimases reas arvud „...sada“ ja
„...tuhat“. Elu, mida korrutatakse ja jaga-
takse (ehkki see on „jagamatu“), näib väliselt
koosnevat korrutistest:

...sa leiad saatuse summa,
kui korrutad välgujoaga
oma elu surmkümmend suudlust,
hullsada ilusat hetke
ja tummtuhat valutuiget.

Sellegipoollest, nagu me kõik teame ja nagu
luuletuse teine rida sellele vihjab, on elus

palju „jagamatut“, mis jääb kas täiesti mõist-
matuks või avaldub heal juhul kaudselt ehk
(kui jätkata matemaatika metafoori) suhetes
ja murdudes. Kuna Alver kasutab just sellist
terminoloogiat luuletuses „Iiru–Aaru“, kus
esineb väljend „murdosa/mureminutist“, ta-
han võtta Alveri luule sisestruktuuri määrat-
lemisel kasutusele omaloodud sõna „mur-
dum“, mida kohe selgitan.

Prantsuse päritoluga ameerika ma-
temaatik Benoit Mandelbrot vajas 1970-
ndatel aastatel uut terminit kirjeldamaks
geomeetrilisi vorme, mille ükskõik kui väike
osa alati sarnaneb tervikuga — ja milles
kirjandusteadlased oleksid kahtlematult ta-
junud sugulust sünekdohhiga. Aga me elame
kahes maailmas, kus luuletajad ei suhtle
kuigi palju füüsikutega ega matemaatikud
kirjandusteadlastega. Seepärast võtkem sel-
lise geomeetrilise kujundi musternäiteks sa-
jandialguse rootsi matemaatiku Helge von
Kochi kõver ehk nn. Kochi lumehelve (vt.
joonis 1). Selle lõpmatuseni paljuneva geo-
meetrilise vormi piirjoon ei lõiku kunagi
enesega ja selle alatasa kasvav pindala ei
ületa kunagi algvormi ümber tõmmat sõõri.
Mandelbrot valis sellise nähtuse kirjelda-
miseks termini *fractal*, mida ta kasutab nii
nimisõnana kui omadussõnana ja mille ta
tuletas ladinakeelsest kesksõnast *fractus*,
mis omakorda põhineb tegusõnal *frangere*
ehk murdma. Et *fractal*'i eestikeelset vastet
mitte segi ajada murdude või murrete või
muude murdmiste või murtud olekute või
olemistega, kasutan siin sõna „murdum“.
Ei ole ehk ka tähtsuseta teada, et murdumi-
analüüsi on hakatud Euroopas, eriti Šveitsis
rakendama muusikas ning et ameeriklased
J. Hillis Miller, Gerhard Joseph jt. on seda
kaose teooria levikuga laiemalt tuntuks
saanud sõna kasutanud kirjanduskriitikas.

Betti Alveri „Eluhelbed“ osutub
klassikaliseks murdumiluletuseks, sest seal
„välgujoaga“ korrutat

...surmkümmend suudlust,
hullsada ilusat hetke
ja tummtuhat valutuiget

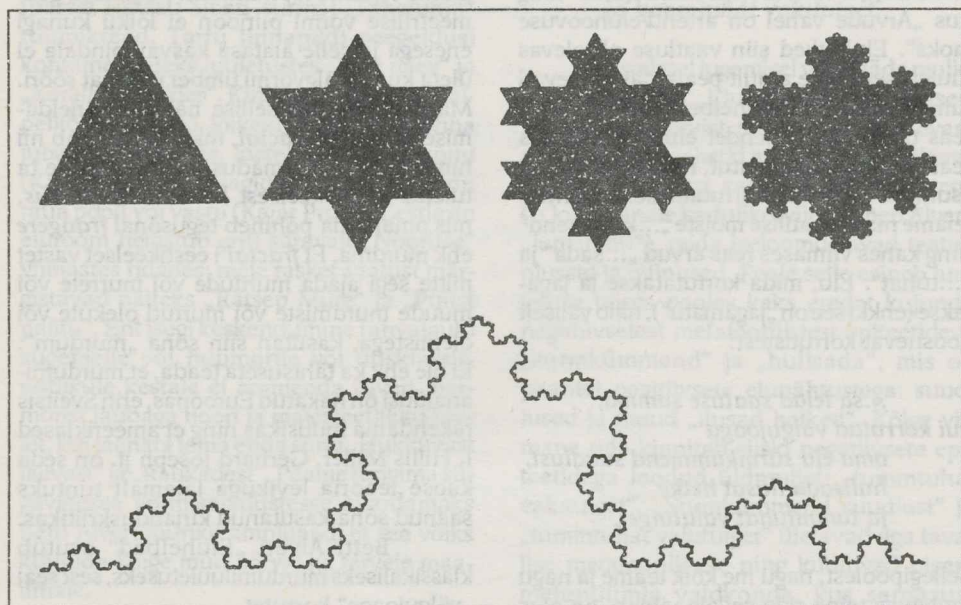
loovad minimaalse sõnapruugiga tervikliku allegoorilise pildi elu suhetest ja murdudest. Nagu Kochi lumehelbe koostisosakesed, mis paljunevad, aga jäävad alati samaks (ning mis kasvades ei ületa kunagi sõõri piirjoont), võrduvad Alveri luuletuse üksikkujundid tervikuga (ega sisalda materjali, mis hajub väljapoole luuletuse terviku mõiste piire). Olgu suudlusi üks või „surmkümmend“, ilusaid hetki üks või „hullsada“, valutuikeid üks või „tummtuhat“, nad kõik — üksikult või ühiselt — suunavad lugeja mõistmisele, et elu antipoodideks on armastus ja ahastus. Ja nad ei tee seda mitte niivõrd metonüümia või sünekdoohhi abil kui just tervet luuletust läbiva matemaatikast laenat murdumikeelega.

Murdumikeele grammatikast esineb lihtne, ent põhiline näide 1966. aastal Alveri kogus „Tähetund“ ilmunud neljarealises mänglevas luuletuses „Vooruse võlu“.

Kui näen ja kuulen sind,
siis usun salamahti,
et noa ja kahvliga
end võtad riidest lahti.

„Vooruse võlu“ sõnum on üldjoontes arusaadav — luuletuse „sina“ tundub kõnelejale ebaloomulikult ülikorrektseksena. Sellegipoolest tekib küsimus: kuidas saab „noa ja kahvliga“ end riidest lahti võtta? Kui mõistame Alveri humoorika puändi mikromaailma, peaks avanema terve luuletuse makromaailm.

Betti Alver, kes valdas prantsuse keelt, kirjutas „Vooruse võlu“ umbes aasta pärast seda, kui Pariisis ilmus 1964 Claude

Joonis 1. Kochi lumehelbe (James Gleicki raamatust „Chaos“, New York, 1987, lk. 99).

Lévi-Straussi raamat „Toores ja keedetud“. Kahtlen väga, kas Lévi-Straussi laia kuuluse võitnud mütoloožiaga tegelev kõide nii ruttu nõukogude tagamaale jõudis, aga teade sellest ehk küll. Ei ole ka tähtis, et Alver oleks lugenud Lévi-Straussi. Mõlemad viitavad põhilisele lõhele inimkonna arusaamades: toores — keedetud, loom — inimene, loodus — tsivilisatsioon, ühesõnaga vastandite rida, mida võib pikendada mõistetega, nagu loomulik — kunstlik, seksuaalselt vaba — kõibeliselt range, poliitiliselt vaba — represseeritud. Ja üks ole neid viimaseid (ma mõtlen seksuaalset ja eriti poliitilist repressiooni) peetud Alveri kodumaalgi tema eluajal „voorusteks“. Luuletuse pealkirjas esinevat „võlu“ ei tule samuti võtta mitte otsekohe, vaid iroonilise sõnastusena. Väljend

*...noa ja kahvliga
end võtad riidest lahti*

esineb niisiis Alveril enam kui sünekdohina, kus lauahõbedat esindaksid selle osadena nuga ja kahvel. „Vooruse võlu“ ei tegele lauahõbedaga. Pidades aga meeles Kochi kõverat, tajume, kuidas noa ja kahvli mõiste kasvab siin otse lumehelbelise ägedusega, luues ülemtoone, mis selle napi, ent tiine neliku resoneerivalt helisema panevad tsiviliseeritud lauakommetest seksuaalse ja isegi poliitilise repressioonini.

Hea näite murdumikeele arhitektoonikast ehk murdumistruktuurist pisut komplekssemas luuletuses annab 1936. aastal kogus „Tolm ja tuli“ ilmunud „Kannibal“ (siin toodud kujul, nagu see on trükit Alveri 1989. a. „Teoste“ esimeses köites).

*Ma tean, et hardus lõhnab nagu vaik
ning joobumus kui kōdunevad ploomid,
et kiivusel on sapiõunte maik
ja mõtetel kui õitelgi aroomid.*

*Ma tean, et öösiti võib süüa kuud,
et mõrkjalt vürtsised on vanad müürid,
et saaki pillavad kui viljapuud
ka tapetid ja unarul gravüürid.*

*Ning olgugi et lõppematu näib
mind piirava maailma söödav sisu,
siin siiski näljasena ringi käib
aeg-ajalt nagu kõrbes minu isu.
Kui teises ilmas ootab mind oas,
kus peegeldavad ingleid vetenired —
siis kardan ainult, õnnetu, et taas
seal ärkavad mu kannibali-kired.*

Kuna „Kannibal“ koosneb kuue- teistkümnest reast ning on poolitet kahte oktetti, mis omakorda jagunevad kirjavahemärkide asetamise kohaselt katräänideks, võib seda luuletust vaadelda kui ülespaisutat sonetti. Ka asub „Kannibali“ murdekoht viieteistkümnendas, s. t. eelviimases reas, mis sarnaneb inglise ehk Shakespeare'i soneti vormiga. Luuletuse ülesehituski meenutab sonetti. See algab esimese ja teise katrääni esiridade „Ma tean'ga“, kandub üle kolmanda katrääni „Ning olgugi“ 11. rea „siin siiski'le“ ja 13. rea „Kui'le“ ning kulmineerub eelviimase, s. t. 15. rea esimese sõnaga „siis“. Ent „Kannibal“ ei ole tavaline sonett (Alver on seda vormi rakendanud rea teiste luuletuste loomisel). Seepärast oleks hea, kui leiaksime mingi muu sisestruktuurilise ühise nimetaja nende värsside murdekoha õigustamiseks. Murdumialüüsi rakendades, ning meenutades Alveri tähelepanekut, et „Kõik oli värsides võimalik“ („Mustjalg: Reede“), saab seda teha poeesia pisiosade, foneemide ja morfeemide kaudu, kusjuures kasutan siin neid termineid kõige laiemas mõistes, tähenduses häälik ja sõna.

Ülo Kaasik, Eduard Laugaste ja Kuldev Ääremaa on näidanud 1975. a. jaanuari „Keeles ja Kirjanduses“ trükit artiklis ük-

siktähtede sagedust eestikeelses proosas ja regivärsis. Nende avaldet tabeleid kasutades on võimalik välja arvestada, et regivärsis esineb heliliste (ning poolheliliste) ja helitute häälikute protsentuaalne suhe vahekorraga ümmarguselt 76 : 24 ehk ligikaudu kolmveerand helilisi ja veerand helituid. „Kannibali“ murdekohas saame sama suhte alusel protsentuaalse vahekorra 66,6 : 33,3 ehk kaks kolmandikku helilisi ja üks kolmandik helituid, mis on tunduvalt suurem Kaasiku, Laugaste ja Ääremaa avaldet keskmisest ning samuti kõige suurema helitute häälikute arvuga rida selles luuletuses. Võime seepärast konstateerida, et kuna helitute häälikute tipptund 15. reas juhatab kätte „Kannibali“ murdekoha, tuleb foneeme pidada kui mitte just nende värsside terviku mõiste peegelpildiks, siis vähemalt luuletuse sisestruktuuriliseks suunanäitajaks kõneleja kannibali-kirgede taasärkamisel. Peale selle võib veel argumenteerida, et figuratiivselt õgisid 15. rea kannibalistlikud helituid häälikud rohkem kui tavalise hulga oma helilisi õdesid-vendi!

Murdumianalüüsi kohaselt peaks iga Kochi kõveraga sarnaneva geomeetrilise kujundi, *resp.* luuletuse koostisosa olema seotud tervikuga. Nagu näisid seda tegevat „Kannibali“ foneemid, nii teevad seda ka sama luuletuse morfeemid. Seitse korda esinevad siin sõnad nagu „süüa“, „söödav“, „näljase“ ja „isu“, „mõrkjal“ ja „maik“, „saaki“ (millele lisanduvad „lõhnab“, „aroomid“ ja „värtsised“), siis veel „viljapuud“ ning konkreetseid „ploomid“ ja „sapiõun[ad]“ ning viis korda äärmusi kirjeldavad „joobumus“, „kõdunevad“, „kiivusel“, „kõr-

bes“ ja „kired“, rääkimata pealkirja ja viimase rea „kannibalist“. Lõpuks leiame huvitava morfeemilise seostuse luuletuse terviku mõistega isegi pealtnäha täiesti süütus sõnakeses. Kui kõneleja on jõudnud viimases katräänis „teise ilma“, kardab ta (15. ja 16. reas),

...et taas

seal ärkavad mu kannibali-kired.

Sõna „seal“ esineb siinses lauseehituses ilmselt määrsõnana, ent „seal“ eksisteerib ka nimisõna „siga“ alalütleva käändevormina. „Kannibali“ algversioonis kasutas luuletaja viimases reas sõna „sää!“ . Hiljem muutis ta selle kas uue ortograafia kohaselt või mõnel muul põhjusel sõnaks „seal“. Arvestades Alveri irooniameelega, mida rikastab sakslaste *Spieltrieb*'ini küündiv vallatu sõnademäng, on võimalik, et „seal“ ei sattunud päris kogemata samasse lõpuriitta „kannibaliga“, sest eesti koduloomadest on just sigadel inimliha, eriti väikelaste, rääkimata oma põrsaste söömise komme.

Vastandades kolme Alveri luuletuse olulised üksikosad ja antud värsside tervikmõiste, oleme omandanud sisestruktuurile toetuva kriitilise vahendi, mille kasutamine hõlbustab tehniliselt virtuoslike luuletuste suhteliselt objektiivset tõlgendamist. Sellise lähenemisviisi üldine rakendamine nõuab muidugi siin väljapakut meetodi pädevuse laiemat kontrollimist ja kinnitamist. Eespool toodud näited peaksid siiski viima järeldusele, et murdumianalüüsil on oma koht ka eesti kirjanuskriitikas ja et Betti Alver võib tõepoolest kuuluda tervele maailmale.

RAIMOND KOLK

· MINU ESIMESED TRIBULISED ·

*Kellele ma kurdan oma kurbust?
Lind jääb vait ja puu et tõsta pääd.*

*Luuletus on atnus koht maailmas,
kus on kindel, usaldav, soe.
Kuigi vahel ptsar läitgib silmas,
luuletus on atnus koht maailmas.*

*Kõik need kauged kosmonaudid,
kõik need komsomol ja skaudid,
stirduvad ja litgnevad Kuule.*

*Maale, Soome lahe randa, patgale jääb luule.
Helstngt, oktoober 1978*

See Eduard Vilde vana pealkiri on toimetaja Andres Ehini väljamõeldus. Toimetajale jääb ju alati viimane sõna, nii et las olla pealegi. Kuigi need ei olnud kaugeltki mu esimesed. Ma olin juba nii kaua kirjanduslikus ja muidu avalikus elus kaasas olnud.

Ma lubasin nimelt oma esimesest reisist maapao Stockholmist Tallinna kirjutada. Aasta ise oli 1971, september, kui Tallinn mind oma säravalt värvirikkas sügislehestikus vastu võttis. Tallinn on ju üllatavalt roheline linn, ka september on selle järele.

Sõitsin nn. grupireisiga ja reis ise oli mugav. Ei olnud tarvis viisagi pärast N. Liidu konsulaadis ringi jahtida. Seda kõike tegi reisibüroo.

Tookord sõitis Helsingi–Tallinna vahet veel vana poollahtise ülakorraga „Tallinn“, õige vana lõbusõitude küna omaaja Peterburi saarestikust. Laev oli muidugi üleni soomlasi täis. Aga pisut allpool restoranis oli platsi küll. Sain sinna akna alla laua, võtsin väikese suupiste ja valget Kaukaasia veini. Ootamatult varsti ilmuski Tallinna siluett ja Piriita kloostri iseloomulik valendav otsasein vaateväljale.

Tüütu ja väsitav oli sellevastu ootamine Tallinna sadama tookord veel nii kitsas tollimajas. Õieti hakkas see tsirkus peale juba laevatrepilt maha astudes. Ees seisid kaks mundrimeest, kes su passi ja sind ennast põhjalikult võrdlesid, enne kui said need vähesed sammud tollimaja suunas astuda.

Tollimajas endas toimus mitu etteastet, mis lahedalt paargi tundi võisid kesta. Sabad, mis veelgi aeglasemalt kui tigu, sentimeetri viisil edasi liikusid, olid tohutud. Ette-

aste number kaks oli passikontroll. Kui sa sinna ette jõudsid, võisid seal minutit kolm–neli või kauemgi seista ja oodata. Mundrimees ei vaadanud sulle õieti otsagi, vaid kogu aeg kuhugi üles ja kõrgemale, nagu ootaks ta Kõigekõrgemalt nõu ja abi. Ma panin tähele, et tal oli seal üleval peegel, mis nähtavasti passi õiget lehekülge kuhugi edasi peegeldas. Aga ega Kõigekõrgemgi kõiki oma lojuseid pikkadest registritest nii silmapilk üles ei leidnud. Kui selguse märk üles taeva laotusse ilmus, ulatas mundrimees sulle passi ilma erilise sõpruse ja vihata, ehk koguni teatud sümpaatiaga.

Järgmine etapp oli tolli sabas seista ja oodata. Just tookord olid selle ligemaks põhjuseks soome ehitustöölised. „Viru“ hotell oli parastjagu ehitusel. Ehitajad soomlased olid oma perekondadel kodus külas käinud. Oma tühjade õhtutundide täiteks olid nad kõike laadi ajakirju ja pildilehti kaasa tirinud. Need tulid tollil nüüd leht–lehelts läbi lehitseda, kas seal mõnes kuulutuses mitte alasti või poolalasti naise pilti ette ei tulnud. See oleks pornograafia olnud, mille sissetoomine rangelt keelatud.

Ei mõtle ma siin mingit reisipäevikut kirjutada, vaid ainult toimetaja poolt nimetatud „triibulistest“ vesta. Kõik laabus iseenesest ladusalt. Ma sain hotellis „Tallinn“ omaette toa, kuigi ma seal vaevalt mõned tunnid magamas jõudsin käia. Mängureeglite juurde kuulus, et pidi ennast hotellis õhtu ja öö kestel vähemalt korra näitama, kas või vastu hommikut.

Mul oli enda suguvõsa, naisevanemad ja naise suguvõsa. Mõned olid just selleks puhuks Tallinna sõitnud. Peale selle mu kirjanduslikud tutvused. Sellest hoolimata jõudsin korra varieteeski ära käia. Mu õde ja õemes Nõmmel, õieti õemehe õde Agda olid selle eest hoolitsenud. Sissepääs sinna oli õige raske, varietee oli kuude kaupa ette välja müüdnud. Miljöö kui selline oligi ilmatu uhke, välja arvatud programm ise.

– Pojakõõ, kas mii ei olõss võinu taad hääd tiid ka kotun juua, ütles mu ema. Ta oli kaasas, kuid leppis paljalt teega.

Teda oli üldse raske ära võluda. Ma proovisin kuldkeeli, et ta meile Lidingöle korra külla tuleks, nädalaks või paariks. Aga ta ei võtnud seda jutukski:

– Peräst sedä, ku ma selle pikä reisi olõ tennü (Siberisse Irkutski kanti), ei taha ma enämb kohegi sõita. Ma taha nüüd kotun olla ...

Minu ema liini pidi kuulub mu suguseltsi ja hõimkonda ka Sarvede „suursaraskond“, nagu ma neid kutsun. Linda Viiding, kadunud Henn Sarve abikaasa Leili õde, kutsus mind ühel õhtul enda poole. Me ei jäänud ometi tema juurde istuma, vaid läksime üles Krosside juurde samas Kirjanike Majas, kus väike meeldiv istumine aset leidis. Soomest oli Arvo Turtiainen värskest tulnud ja kohal. Ka Paul Rummo, nüüd juba tükk aega mulla all, oli kaasas. Enne kui me maha istusime, pidas Paul Rummo veel vajalikuks vabandada, et mind tema koostatud ja õige hiljuti ilmunud (1965) suures antoloogias „Eesti luule“ kaasas ei olnud.

– Ma ei teadnud, et teie ka luuletusi kirjutate, ütles ta.

– Jah muidugi, vastasin mina. – Kes seda nüüd Tallinnas teab, mis meie Võrumaa poisid ja pealegi võru keeles kõik kirjutame ...

Sest mis lolli asja ümber nii pikalt seletada. Mul hakkas Paul Rummost täiesti kahju. See ei olnud ju Paul Rummo, vaid keskkomitee, võibolla Endel Sõgel kui „ülim“ ekspert, kes mu keelu alla oli pannud. Mitte mu luuletuste ja raamatute pärast, vaid selle tõttu, et ma sotsiaaldemokraat olin, Stockholmis „Sidet“ välja andsin.

Võib siin meelde tuletada, et keegi oli kunagi Lenini käest küsinud, mismoodi kommunistid sotsiaaldemokraate (menševikke) toetavad. — Nagu nõor toetab poodut, olevat Lenin vastanud.

See võib legend, võib ka tõsi olla. Tõsiasjaks jääb, et kommunistlik partei, nii kaua kui teda veel ideoloogiliselt olemas oli, sotsiaaldemokraatiat oma kõige suuremaks vastaseks ja vaenlaseks pidas. Kõikidest liinimuutustest ja „rahvarinnetest“ hoolimata. Sest kes teine oleks võinud seda olla? Kapitalistid? Noh, lubage naerutada!

Ma olin seepärast sügavalt üllatunud, kui päev enne tagasisõitu telefon mu hotellitoas õige varakult helises. Kõlistas toimetaja ja igipõline ajakirjanik Vladimir Raudsepp alt hotelli fuajeest.

Ma olen alati nõus kõikidega rääkima, kes minuga rääkida tahavad. Ma jõudsin vahepeal püksid jalga saada ja ka kõige suuremad kriimud silmnäost pesta, kui ta juba ukse taga koputas.

Me rääkisime paar–kolm tundi, lasksime endile kohvi „numbrisse“ tuua. Ta oli minust nii palju vanem, aga ega minagi enam mingi laps ei olnud. Teema, millest me rääkisime, Eesti Teise maailmasõja keerises, oli meile umbes samavõrra teada ja tuttav.

–Te olete muidugi väga nõrдинud, ei suuda seda iial andestada, mis teie perekonnaga juhtus, ütles ta.

– Ma ei oleks see eesti kirjanik, kes ma võibolla siiski olen, kui ma ainult oma perekonnast lähtuksin, vastasin mina. – Eestis on vaevalt perekonda, kus keegi Teise maailmasõja ja eriti kommunistide võimu ohvriks ei oleks langenud ...

Seda ja muud taolist ei olnud loomulikult kaasas intervjuus, mis ta „Kodumaas“ (29. 09. 1971) avaldas. See oleks tollel ajal täiesti võimatu olnud.

Tal oli õieti kaks asja, mispärast ta mu üles otsis. Esiteks intervjuu „Kodumaale“. Ma ei olnud sellest kuidagi huvitatud. „Ühe nädalaga jõuab vaevalt läbi arutada, mis kahekümne seitsme aasta jooksul on juhtunud,“ olen ma ütelnud ja ta on selle ka ära toonud.

Siis on ta mulle ette lugenud, mis pagulasajakirjanduses („pagulaslehtlas“) Tuglase ja keele–Aaviku kohta tobedust on kirjutatud. „Kirjanik Raimond Kolk vastas, et säärane suhtumine räägib halvast maitsest.“ Ma olen valmis ka tänapäeval samade sõnadega vastama, ilmugu need lehed siis Tallinnas või Stockholmis.

Ma otsisin välja selle vana lõike „Kodumaast“. See on õieti õige süütu lugu, kui seda uuesti üle lugeda. Tubli kolmandik sellest on minu tavaline elulugu, millele ei ole midagi juurde panna ega ära võtta. Tol ajal sai see ometi üheks suureks põhjuseks mu „tribulistele“, kui ma Stockholmi tagasi jõudsin.

V. Raudsepal oli siiski tööpäev ja peale intervjuu oli tal veel teine ülesanne, mind tolleagese kirjandusliku ülempreetri Endel Sõgeliga kohtumisele viia. Sõgel oli värskelt Helsingist saabunud, kus ta soome-ugri kongressi ette valmistas, ja tahtis minuga ilmtingimata kohtuda. Auto seisis all ukse ees ja ootas ...

Tahes-tahtmata tulevad meelde omaage eesti rahvalaulu sõnad:

*Olid ajad, olid majad,
auto seisis ukse ees ...*

Teiselt poolt on ehk parem, kui ma praegustes oludes selle rahvalaulu järgmised read tsiteerimata jätan.

Endel Sõgel võttis meid vastu oma ulatuslikus kabinetis veelgi võimsama kirjutuslaua taga. Laud ise oli paberitest hermeetiliselt puhas. Need on ainult kehvad, varsti ebaõnnestuvad direktorid, kelle kirjutuslauad pabereid täis ...

Võrumaa mehed nagu me mõlemad olime, jõudsime lahedalt jutusoonele. Tema tõmbas sigaretti „Tallinn“ ja see on ainus sigaret, mida ka mina olen nõus suitsetama. Ameerika sigarettidest lähen ma kaugelt mööda. Minu ainus õige suits on piip.

Aga kell ju nihkus ja meie mõlema suitsetamisest kattus kirjutuslaua pind halli tuhaga. Sigareti „Tallinn“ eriomadus on veel see, et ta paber halli peenikese tuhana su ette lauale langeb.

– Jaa, härra Kolk, ütlege, millega ma võin teile kasulik olla, tegi Endel Sõgel oma jutus järsku käänaku.

Mul oli kogu hommik see tundmus, et Endel Sõgeli arvates tuln ma Tallinna miskitpidi „kurameerima“, olgu siis kirjanduslikult või poliitiliselt.

– Jah, te võiksite ju kaasa aidata, et mu võrukeelsed luuletused ka Tallinnas ilmuksid ...

– Noh, see nüüd küll ei lähe, hakkas Endel Sõgel lahedalt naerma. – See oleks ju selge separatism!

– Aga! ütles ta edasi ja tegi uhke žesti raudkapi poole seina ääres. – Seal sees on eesti kirjanduse biograafilise leksikoni käsikirja ja seal olete teie ju pikalt kaasas ...

Ta kutsus mind restorani lõunat sööma, kell oligi ammu nii kaugele jõudnud. Kes mind vähegi tunnevad, need teavad, et mul on väga raske ei ütelda, kui küsimus on restoranis istumisest. Antud juhul pidin ma siiski ei ütleva ja seda puhtast südamest. Mu vana ema ja naisevanemad ei saanud sellest iial aru, mis asja oli mul Tallinnas ajada, et ma nii harva ja nii lühidalt nende juurde Nõmmele jõudsin. Nad vaatasid kogu aeg aknast välja ja ootasid. Ma ütlesin seda kõike Endel Sõgelile, aga võibolla sai ta sellest siiski valesti aru ... Issand temaga!

Henn Sarv, kes entsüklopeedia, ENE toimetuses töötas, viis mind korra ka kirjas-tuse „Valgus“ rahva juurde. Need olid ju ülimalt sümpaatsed kodanikud ja me vestlesime

pikalt lihtsa kohvitassi ääres. Kirjanduse osa toimetaja Heldur Niit võttis koguni vaevaks, et seda korrektuuri veergu üles otsida, kus minust oli 5 — 6 rida väga asjalikku juttu.

Hennul endal oli see mõte, et mu romaan „Küla põleb kahest otsast“ võiks näiteks „Kodumaas“ järgneva jutuna ilmuda. See võtaks nagu mõnel määral kokku kodumaale jäänud ja pagulusse jõudnud eestlaste elu ja saatuse... Muidugi olid need kõik paljad virvatuled. Biograafilises leksikonis ja ENEs ei seisnud ridagi. Mitte ainult minust, vaid suuremast osast maapao autoritest. Võimas „keskkomitee“ oli nõnda otsustanud ja määranud.

Aga nüüd kõige lõpuks „tribuliste“ juurde. Ma ei uskunud, et mu väikene reis Tallinna, et oma vana Siberist tagasi jõudnud ema ja naisevanematega kohtuda, nii suurt tähelepanu äratab. Nii see siiski oli, eriti veel kui „Kodumaa“ järjekordne number Stockholmi jõudis. Ma olin täieline reetur, kes pagulust ja pagulasajakirjandust Tallinnas taga olin laimanud. Ainus, kes minu kaitseks avalikult sõna võttis, oli Harri Kiisk „Teatajas“. Ta kirjutas, et kui seda „intervjuud“ lugeda, siis on seal 3 — 4 rida, mis Kolk ise on ütelnud.

Tol ajal oli „pagulaslehtla“ veel väga suur. Kõiksuguseid väljaandeid ilmus. Suurem osa nendest ei jõudnud iial mu silmade alla. Keegi luges mulle telefonis ette järgmise äratrükitud „paskvilli“:

*Kus sa käisid, kus sa käisid, sokukene?
Viina joomas, viina joomas, härrakene...*

Nagu oleks kompartei mind viinapudeliga Tallinna meelitanud.

Mis neid vanu asju ja aegu meelde tuletada, võib mõni ehk ütelda. Tõsiasi on siiski see, et 50-ndate lõpul ja hiljemgi ilmus pagulasajakirjanduses veergude kaupa juhtkirju ja muid „kirju“, mille järgi kirjavahetus Eestiga, ka kingituspakkide saatmine, oli puhas Isamaa reetmine.

Minu puhul oli lugu veel eriti tundlik. Eesti kirjanik, kes sõidab Tallinna! Üks osa „tribulistest“ jõudis mulle kätte kirjastuse kaudu. Mu romaan „Mõned päevad septembris“ oli juba enne mu sõitu trükitud, kuid kirjastus ei usaldanud seda mu reisi tõttu turule saata. Osa lugejaskonnast oleks ehk „reeturi“ raamatu tagasi saatnud. Mind ennast see nii väga ei puudutanud. Mõned kuud hiljem, kui „lainetus“ oli vaibunud ja ununenud, ilmus raamat ju siiski ja leidis umbes sama vastuvõttu nagu teisedki mu raamatud.

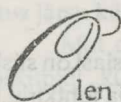
Aegamööda ajad muutusid ja ka pagulaskonna loomulik inimlik mõistus taastus ja normaliseerus. Minu enda isiklik kommentaar on see, et ma oleksin ehk pidanud juba mitu aastat varem Tallinna sõitma. Otsene kontakt inimeste ja maaga on mulle nii inimese kui kirjanikuna toeks ja abiks olnud. Sest kõigest survest, vägivallast ja tobedusest hoolimata oli Eesti ju olemas ja alles, nii maa kui rahvas.

VIGGO MADSEN

Selleks, et seda kõike läbi elada,
kulub meil kogu elu

Kui kõik puud kasvavad ühepikkusteks
siis pole lindudel enam vaja lennata
nad võivad lihtsalt jalutada puulatvu pidi
majade vahel igale poole
ja meie saame väga hästi aru
mispärast need linnud nihelevad
nad püüavad meelde tuletada unustatud oskust
just sellepärast me saamegi puid
ja seome saetu palgiparvedeks
et kalad võiksid randa tulla
ja lükata raske laadungi ulgumerele

len mannekeen aja vaateaknal

Neid oli nii palju
et me võisime meid kõiki
üles leida
aga mina polnud kunagi
keegi nendest

Nad seisid mõlemal pool
seda tunnet
ja vaatasid sisse

Neid on rohkem kui neid tegelikult on
ja loendamine alles käib

Aeg seisis otsekui puu
teiste aegade metsas

Kui ühtäkki hakkas
sadama
puhtakujulise unenäo tilku
Tõusis üks lind õhku
kärarikkalt otsekui hoiatus
ja puud hakkasid tuuletagi visklema
Äkitselt nägin enneolematut looma
seismas iseenese
ja oma eneseteadvuse vahel
Nii varasel hommikutunnil
oli ta silmnägu
pisarateloori taha peidetud
Ta seisis seal ikka veel
kui linnud oma teekonnalt
tagasi jõudsid

S

Siin on su unistused kord juba olnud

Õõ on tagaaias lehmakõit pidi
puu külge seotud

Lind lendab mööda
tükike taevast
noka vahel

Kardin tõmmatakse eest
reaalsus rebeneb kärinal

Siin on su karused unistused kord
juba olnud
– praegu on see paik raseeritud

Kõikjalviibija

Ma ei suuda seda paika ära tunda
Üks lind lehvitab tiibu mu ees
Tal on põõsas pesa
Metsalagendiku piiril
tõuseb madu teerajalt lendu
Päike kõlgub raske koormana
mu pea kohal
Ta kohalolek ajab mu kihevile
Tunnen et mind jälitatakse
nähtamatu akna tagant
Kuhu ma ka ei vaataks
igal pool on üks ja seesama
Kole küll et ma ei suuda
neid paiku ära tunda

Nüüd sosistatakse mulle:
kao sinna kus teisedki
siis võtab see paikkond su vastu

Tõlkinud Andres Ehin

Taani luuletaja Viggo Madsen on sündinud 1943. a. Ta on avaldanud ühe romaani ja kaheksa luulekogu. V. Madseni kaks viimast kogu (1989, 1991) on suurt tunnustust leidnud ja tõstnud autori taani luule esirinda.

Poeet on Hans Christian Anderseni kaaslinlane. Ta töötab Odense raamatukogus ja elab Odense ainsas puumajas.

*N*efriidivärvi õite palee

Seal, kus jõgi väänleb ja tuul aina oigab,
raukhalle hiiri on saalimas
mahavarisenud katusekivide vahel.
Ei mäleta enam keegi selle vürsti nime,
kellele kunagi kuulus see maja,
mille müürid veel praegu on püsti
kollaste rippuvate kaljude all.
Tumedates tubades veikleb
viirastusrohelisi virvatulesid.
Iidvana rohtunud maantee kõrval
voolab künkast alla nukrameelne oja.
Ühtäkki kostavad kusagilt
tuhande metsasarve huiked.
Sügise värvid saavad värskeks
ja puhtaks tuules ja vihmas.
Näitsikud on ammugi kadunud
haudade kollasesse liiva.
Mispärast ehivad ikka veel seinu
nende ahvatlevad kujud?
Kutsarid ja kuldsed kaarikud —
kõik nad on läinud mis läinud.
Ainult kivist hobused meenutavad muistseid päevi.
Kurbus tuleb ja istub
ümberringi vohavale murule.
Ma ei laula enam, ma upun
omaenese kaebhüüetesse,
Sest kes küll suudaks
võita endale igavikku
elu kitsasteel,
kaduviku kaljuseinte vahel,
mis taamal teineteisele
aina liginevad.

T agasitulek

Läänekaares on hõõgumas
 veripunase pilve rüngas.
 Jalgupidi maasse
 on vajunud raske päike.
 Kohmetu külavärava kõrval
 siutsuvad varblased.
 Teeline tuleb tagasi koju
 tuhande penikoorma pikkuselt teekonnalt.
 Mu naine paneb imeks,
 et ma ikka veel elan.
 Viimaks harjub ta sellega
 ja pühib pisarad palgelt.
 Olen sumbanud tuiskliivas
 maailma kurjuse rajatuulte käes.
 Ainult saatuse suval
 sain elusalt tagasi koju.
 Jalgvärava tagant vaatavad sisse
 naabrite näod.
 Nad ohkavad ühtaina
 ja pühivad pisaraid palgelt.
 Kui südaöö saabub,
 süütame vastse künla
 ja uudistame teineteist
 silmast silma
 otsekui unenäos.

Tõlkinud Andres Ehin

Tu Fu (713 — 770) on koos *Li Po*'ga Tangide keisrisoo (618. — 907. a.) aegse hiina luule kuulsamaid esindajaid. Tuhat aastat ja tublisti üle selle on miljardid hiinlased selle luuletaja värse lugenud, pähe õppinud, deklameerinud ja laulunud, neid kõikvõimalikes ilukirjastiilides paberile, siidile ja nahale maalitud, metallipinnale graveerinud ja kivisse raiunud. Kahekümnenda sajandi lõpul pole enam maailmas kultuurrahvast, kelle keelde suurt luuletajat poleks tõlgitud.

M

SISSEJUHATUS NÄIDENDILE • VIIMANE ÖÖ •

See on esimene kord, kui „Gregori truppi“ on võimalus avaldada mõne oma näidendi teksti. Kuigi see on väga ahvatlev, tekitab siiski mõningaid kõhklusi.

Näidend „Viimane öö“ esietendus I Eesti stuudioteatrite festivalil Tallinnas, Draamateatri väikeses saalis 25. novembril 1989. aastal. Etendused Eestis olid pühendatud Mihhail Gorbatšovile ja George Bushi mitteametlikule kohtumisele Vahemerele 1989. aasta lõpul.

Selleks ajaks oli „Gregori trupp“ lagunenud ja olin otsustanud mängida „Viimast ööd“ üksi. Sellise pealkirja mõttes välja Emil Ruttku. Kaks nädalat enne etendust polnud mul veel näidendi üksikasjad paika pandud. Põhiline panus oli improviseerimisele. Siis kohtasid juhuslikult ühes Tallinna kõrtsis oma sõpra Toomas Saareperad, kes tunneb elavat huvi kõigi eluvaldkondade vastu, ja ma võtsin ta kampa. Nädal enne etendust ühtnes meiega ka Matt Leptik.

Etenduse päeval oli meil lõpuks selge, mida me mängime, välja arvatud tekst. See selgus, sealjuures ka luuletused, etenduse käigus. Meid huvitas pigem situatsioon kui teksti sõnum.

Pärast festivalil mängimist tegi Eesti Draamateater meiega lepingu ja me mängisime seda tükki 1990. aasta märtsi lõpuni. Kusjuures püüdsime teksti suhtes edasi improviseerida. Järgmistel etendustel lisandus palju muudki detaile, nagu karamellkompvekid, vastu löugu virutamine, pauktikud, labidas, tulekustuti jne.

1990. aasta suvel osalesin „Baltoscandal“ festivalil Pärnus nii lavastajana kui ka näitlejana. Nimelt mängisin Hillar Liitaja etenduses „Mõtte-tuli“. Kuna Liitajale väga meeldis minu etendus „Lagmälä“, demonstreerisid mõni nädal hiljem „Viimase öö“ videosalvestust: Liitaja küsis teksti. Andsin. (See oli esietenduse tekst, mõistagi videolindilt maia kirjutatud.) Ta otsustas seda Torontos

lavastada. Aasta hiljem ta kirjutas, et on saanud riigilt kohti „Viimase öö“ lavastamiseks, ja kutsus mind vaatama.

Tõlkmisel tekitas palju vaidlusi Leo tekst. Nimelt, et mis keeles ta nüüd räägib. Lõpuks otsustasime selle jätta siiski ingliskeelseks. Etenduse pealkirjaks sai tõlkes „Ultimate Night“. Seda mängiti The Buddies in Bad Times Theatre'is 8.–26. jaanuaril 1992. Diktaatoreid kehastasid Sky Gilbert (tolle teatri juht) ja Ken McDougall. Leo osas oli Kanada soomlane Martti Arkkio.

Ertnevalt meie etendustest Tallinnas oli Liitaja lavakujundus rikkalik. Mänguplatsi eraldas terasvõrk. Keset „tuba“ kaks hinnalist vatpa, millele vajalik mööbel — laud ja kaks tooli. Lisaks klaverile, maalidele, skulptuuridele ja muule kolale olid veel kasutusel klarnet, lillevaas ja punane lamp klaveril, mis süttis ning küstus sõltumata kõigest „toas“ toimuvast. Ka ükski tegelastest ei pööranud lambile tähelepanu.

Publikut lasti kahekaupa sisse ja otsiti läbi. Kuigi läbitõrjaja oli mündris, tuli ette, et küsiti tema käest orderit, mis lubaks seda teha. Mundrikandja vastas külmalt, et tal ei ole seda. Juhtus, et mõni ei lubanud end läbi otsida. Seepeale maksti talle piletiraha tagasi ja teda ei lubatud etendust vaatama. Liitaja ütles mulle, et teater on väga tõsine asi. Ja ma olen temaga nõus.

Hämmastava täpsusega hoiti aga tekstist kinni. Ja seda peaaegu igas etenduses. Ainuke erand oli lõppetendus, mil näitlejad improviseerisid ise teksti juurde. Kuna oli tegemist väga heade näitlejatega ja nad tajusid väga hästi etenduse mõtet, oli viimast etendust suur nauding jälgida, ning leidsin end äkki küstmuse ees, et mis oleks juhtunud, kui nad oleksid kõik need kolm nädalat improviseerinud.

Toomas Hussar
29. jaanuaril 1992 Torontos

M

TOOMAS HUSSAR TOOMAS SAAREPERA • VIIMANE ÖÖ •

*T*egevuspaika NEUTRAALSEL pinal, kus toimub kohtumine kahe opositsioonis oleva diktaatori, Aleksandri ja Alexandri vahel.

Kui publik saali koguneb, kostab sõitva trami kolinat, mis aeg-ajalt peatub, avab ukсед, siis sulgeb need ja sõidab kolinal edasi.

Lava ei ole eesriidega varjatud. See on lage, puudub dekoratsioon — aksid, lõuendid, vineerist lossid, papist kuused, lillevanikud jne. — välja arvatud luksuslik mööblikomplekt lava keskel: laud ja kaks tooli vastastikku teine teisel pool lauda, profiiliga saali poole. Neist tagapool vasakul on valgustaja redel, mida siiski etenduse jooksul ei kasutata kui töövahendit. Valgusteid ei ole kunstlikult varjatud. Laual asetsevad piinliku täpsusega paigutatud kolm pudelit mineraalveega, suur oranž tuhatos, konservi- ja pudeliavaja „sirp & vasar“, kaks klaasi, asetatud korrektselt pudelite kõrvale, suu allapoole, kaks õhukest plokki paberit ja kummagi kohal üks teritamata värvipliats.

Etendus algab pimenemisega. Täielikus pimeduses hääbub ka trammikolin. Niisiis pilkane pimedus ja haudvaikus. Pikk paus. On kuulda nõrka sammude nagingat, mis algasid publiku selja tagant uksepaugutusega. Need sammud võivad kuuluda ka mõnele hilinenud külastajale, ega tea, aga aeg-ajalt peatudes jõuavad need vähehaaval lavani. Sujuvalt süttib külm valgus laua kohal. Lavale astub nahkmantlis mees (diktaator Aleksander), aeg-ajalt kuulatades ja ümbrust jälgides. Tal on käes transistorraadio, mille asetab laua peale.

Seejärel nõõbib ta lahti oma mantli ja laseb sel maha kukkuda. Karakullmüts maandub sama hooletult sinna kõrvale. Tal on hoolikalt üle pea kammitud õline soeng, metallraamidena prillid ning esinduslik ja samas ka tagasihoidlik must ülikond. Ta istub laua äärde. Hetke kuulatanud, võtab ta taskust juhtme, mille harutab lahti ja lülitab raadiole taha. Seda kõike täiesti süvenenult. Ja siis, avastanud, et juhtme raadiuses pistikupesa ei leidu, võtab kiirustamata juhtme raadio tagant ära ja kerib selle hoolikalt taas kokku ning pistab tasku tagasi. Siis tõmbab asjatundlikult antenni välja, keerab raadio lahti ja hakkab läbi eetri-sahina sobivat jaama otsima.

Paremal lavasügavuses avaneb uks, kust hiilib sisse (diktaator Aleksandri-le märkamatu) teine mantli ja kaabuga mees, käes portfelli — diktaator Alexander. Kuulnud ukse õrna klõpsatust, keerab esimene raadio kinni ja jääb tardunult saali põrandat põrnitsema — suunas, kust ta ise enne sisenen. Ta tõuseb aeglaselt püsti ja hakkab ettevaatlikult saali suunas liikuma, kusjuures teine tema selja taga jäljendab teda. Äkitselt pöördub AKS (diktaator Aleksander) ümber ja võtab AX-i (diktaator Alexandrit) nähes kohe väärika hoiaku. Kätlemise ajal AX naeratab napakalt — ta on pannud naljapäraselt mängukihvad suhu, mis AKS-ile siiski mõju ei avalda. Seejärel paneb AX oma mantli ja kaabu redelile. AX-i liigutused on märgatavalt vilkamad. Tema välimus on analoogiline AKS-iga, ainult ilma pintsakuta, valge särgi ja lipsu väel, briljandid lipsunõelal ning mansettidel. Vastastikku osutatakse diskreetselt toolidele ja istutakse laua äärde. Mõnda aega teineteist põrnitsenud,

võtab AKS pudeli, avab selle kiirustamata ning valab veidi enda klaasi. Rüüpub. AX võtab sama pudeli ja soristab ülejäänud kihiseva vedeliku oma klaasi, mis saab täpselt ääretasa täis. Joob väikese lonksu. Silmitsevad teraselt teineteist.

AKS: MA TULIN TRAMMIGA.

AX võtab oma portfelli, mis ei taha hästi avaneda, ja kasutab avamiseks pudeli-avajat. Võtab välja kuldse portsigari, mis samuti ei taha hästi avaneda, kuid annab siiski järele. Süütab sigareti ja puhub esimese kopsutäie üle kolleegi pea.

AKS: DIRKENSTEIN... (hääldab saksa-päraselt „ai“) ...PANI SELLE KORTERI-OMANIKU KÜMNEKS AASTAKS ISTUMA, ISE KADUS AGA OOTAMATULT.

AX: DIRKENSTEIN... (hääldades „ei“).

AKS (hääldades „ai“): STEIN. DIRKENSTEIN. (Süütab sigari.) MA PANEN VÕIB-OLLA RAADIOT? (Nõusolekut ootamata panebki, otsib sobivat lainet, paus.)

AX: MUL ON KOHUTAVALT HEA MEEL.

AKS (Paneb raadio kinni): MUL KA. (Paus.) MA TULIN TRAMMIGA. KAS TE MÕISTATE SEDA? TE EI TEA, MIS SEE MINU JAOKS TÄHENDAB.

AX: JAH, JAA. (Paus.)

AKS: MUL ON TEILE ÜKS KÜSIMUS... (Peale hetkelist pausi.) KUI TRAMMIL ON KAKS VAGUNIT, SIIS KUMMAS TE EELISTAKSITE SÕITA?

AX (mõtleb).

AKS: ESIMESES VÕI TEISES?

AX: AGA TEIE?

AKS: TEISES.

AX: JAH, JAA. (Paus.) TEATE, MA KIRJUTAN LUULETUSI.

AKS: VÄGA HUUVITAV. MA PANEN RAADIOT? (Panebki, sahin.)

AX (paus): MA KIRJUTAN HÄID LUULETUSI.

AKS: KUIDAS? (Keerab raadio kinni, paus.) TE OLETE NÄHTAVASTI VÄGA PALJU KIRJUTANUD?

AX: JAA.

AKS: VÕIB-OLLA ON TEIL MÕNI NEIST KAASAS?

AX: EI OLE. AGA MUL ON SÕBRAD KAASAS, KUI TE LUBATE? (Võtab portfelli ja püüab seda uuesti avada.)

AKS: VÕIB-OLLA POLE VAJA! (Vahetavad pilke.) EI, PALUN, PALUN.

AX kraamib portfelist välja purgikese tablette, kaks küünalt ja lapiku pudeli. Ta süütab küünlad. AKS, aktsepteerides olukorda, tõmbab nähtamatut lüliti ja valgus laval muutub punetavalt hämaraks. Nauditakse küünalvalgust.

AX: MUL ON NIIVÕRD HEA MEEL, ET MA TULIN.

AKS: MINUL SAMUTI. MA PANEN RAADIOT.

Kuulatakse eetrisahinas muusikat.

AX (vaatab poeetilisel üles tühjusesse ja tõstab graatsiliselt käe):

KUU JA PÄIKE
TAEVAKAAREL
SINITAEVAS
SÄRAB TAAMAL
TAEVA ALL ON MAA
JA MAA PEAL INIME (AKS lülitab raadio
välja.)
ÜLAL KUU JA TÄHED
SIRAVAD
SIRAMAS ON TÄHED
TAEVAKAARE PEAL
SELLE ALL ON
METSATIHNİK
SELLES JOOKSEB RINGI HUNT
HUNT ON KURB
TA KARDAB METSA
ÜKSI METSAS
HUNDIL JALAD VÄSIND
KUU JA TÄHED
KUHU, SINA, INIME
NÕNDA LÄHED

AKS (pärast mõningat pausi): TEIL ON
VÕIB-OLLA VEEL MÕNI LUULETUS?

AX:
PÄIKE, PÄIKE
ÜMBER KUU
TAEVAS ÄIKE
TAEVA ALL
ON MAA
JA MAA PEAL INIME
KARJAMAA
SÄÄL TAAMAL TALU
TALUÕUES MEMM JA TAAT
KAEVULE NAD ON MINEMAS
NEIL ON KÄES ÄMBRID
TAAT JA MEMM
TAEVAS KUU
JA TÄHED
TÄHED SIRAMAS ON TAEVAS
KUU JA PÄIKE
(Lõpetanud esinemise, vaatab sõbrale
silma.)

AKS: MIS TE ARVATE, KUI ME ÜTLEK-

SIME TEINETEISELE „SINA“?

AX: JAA. (Paus.) KUULGE, MIS TEIL
SELLE TRAMMIGA OLI?

AKS (paus): MA PANEN RAADIOT.

AX: ÄRGE PANGE. (Tõmbab erutatult
suitsu.)

AKS (paus): TEATE, MA POLE KAKS-
KÜMMEND AASTAT TRAMMIGA SÕIT-
NUD. (Paus.) TE MÕISTATE MIND? (Paus,
pilg ära pööratud.) MA OLIN NOOR...
VÄGA, VÄGA NOOR, KUI MA VIIMAST
KORDA TRAMMIGA SÕITSIN. (Paus.)
VÕIB-OLLA TE LOEKSITE VEEL ÜHE...
(Sätib end mugavamalt kuulama.)

AX (võtab tableti, joob lapikust peale,
heidab taas romantiliselt pilgu üles):
KIVILINNA
KIVIAIAS
MAJA SEISAB
AIA SEES
MAJAS INIME
SEAL OOTEL
TALVEL, JÕULUÕÖL
AKNAL, PERVEL
PÕLEB KÜÜNAL
HEIDAB LEEKE ÕUELE
PERENAINE, PEREMEES
LIHTSAD INIMESED
PEAVAD JÕULE
PERENAINE KOOKI HAIKAB
AKNA TAGA NUKKER PAUKA
TAL EI OLE KUUTI — JÕULE
TAL ON KURB JA ÕUDNE
INIME PEAB SEAL JÕULE
PAUKA, PAUKA
TEMA KOOKI EI HAIKA
TEMAL ON LUMI MAAS
JA VEED JA KUU JA TÄHED TAEVAS
ON EEMAL TEMAST
KAUGEL
PAUKA, PAUKA, PAUKA

AX silmitseb lauanaabrit, kes on kuulates veidi kümnu vajunud, prillid eest ära võtnud ja hoiab nüüd ninajuurt näppude vahel, aeg-ajalt silmi hõõrudes. Lõpuks AKS virgub ja tõstab käe graatsiliselt laua kohale.

AKS: VÕIB-OLLA SA LOED VEEL SEDA LUGU. SELLEST KOHAST, KUS SEE PAUKA...

AX (lõpetab askeldamise tablettide ja jookidega ning võtab sisse tuttava poosi):

KIVILINNAS
ELAB PAUKA
TAL ON KUUT
ON VAID
TAL ON KÜLM
JA KÕLE OLLA
POLE PAUKAL KUSKIL OLLA
MÕÖDA SÕIDAB AUTO
VEOAUTO TEEB KÕVA LÄRMI
AJAB PAUKA MEELEHÄRMI
PAUKA EI SAA ENAM ARU
KUS ON HUNT
VÕI KUS ON KARU
PAUKAL KÕIK ON SEGAMINI
PAUKA
PAUKA
SEE ON ÕUDNE!

AKS (omadega läbi): MUL OLI KA KUNAGI VÄIKE KOER.

AX (süüdates sigaretti): KUI VÄIKE?

AKS (paus): TA EI ELANUD KAUA. ME OLIME KOOS, KUI TA HUKKUS... MINA OLIN TRAMMIS... JA TEMA... TRAMMI ALL... (Paus, AKS paneb prillid ette.) MA PANEN RAADIOT.

Eetrisahinas kostab muusikat.
Pikem paus.

AX: TEATE, MUL ON TÕESTI HEAMEEL, ET... (AKS paneb raadio kinni; AX valab

jooke)...ET ME SIIN...ET ME KOKKU SAIME. SIIRALT. (Paneb prillid ette.) MIS PILL SEE ON?

AKS: „SAMSUNG“. KAS PANEN MÄNGIMA?

AX: HUVITAV OLEKS KUULDA.

Kuulavad. AX tõmbab närviliselt suitsu. AKS paneb raadio vaiksemaks.

AKS: VÕIB-OLLA SA LOEKSID VEEL MIDAGI? MA PANEN RAADIO KINNI. (Panebki.)

AX: KAS SA TAHAD KUULDA?

Põrnitsevad teineteist. AX võtab lonksu, kustutab suitsu ja hakkab sõgedal ilmel küünlasse vahtima. AKS jälgib teda teraselt. AX-il vajub moka suisa tõllakile, kui äkki karjatab AKS-ile näkku.

AX: LAIBAD!!!

LAIBAD!!!

KÕIKJAL LAIBAD!

(Tõuseb püsti, käsi ja pilk üles suunatud, ja liigub luuletuse vältel aeglaselt kaarega AKS-i selja taha, kelles on märgata mõningat erutust, kuid kes siiski ei reageeri oluliselt millegagi.)

LAIBAD MEREL

LAIBAD TAEVAS

LAIBAD KUUL

LAIBAD RINGI UJUVAD

MÄRKAN EEMAL

MÄRKAN MEREL

MÄRKAN TAEVAVÖLVIL

MÄRKAN LAIPU

RAISAKOTKAS (matkib lennukit)

KIIREL SAMMUL

TULEB NAGU SUUR LENNUK

LAIBAD!

VESI KANNAB

JÕUDU!

VESI ON VERI
VERI ON PAKSEM KUI VESI
MA NÄEN KUIDAS SEE TULEB
NIIKUINII SEE TULEB ÜKSKORD
MITTE MIDAGI EI AITA
MEIE EI SAA SEDA PÄÄSTA!
MEIE EI SAA SEDA PÄÄSTA!
SEST SIIN EI OLE MIDAGI PÄÄSTA!
KÕIK ON JUBA PÄÄSTETUD
MA NÄEN AINULT MERD
KUU
KIRGASTAV PÄIKE
TULE MINU JUURDE
ANNA MULE JÕUDU
AGA SA EI ANNA
SEST SA VIHKA MIND!
SA OLED...
SA OLED VERINE!
SA EI SALLI MIND!
MA TEAN SEDA!
MA TEAN SEDA!!
SEE ON NII!!!

(Rabab istuval AKS-il turjast kinni, mille peale viimane röögatab, rabeleb end lahti ja kohendab ennast, säilitades endise tasakaalu. AX istub ja rüügab; hingeldades):
PANE RAADIO MÄNGIMA. PANE. MA PALUN SIND. VABANDA.

AKS (paneab raadio vaikselt mängima):
VAATA, MA EI OLE KIRJANDUSES ASJATUNDJA. KUIGI MA OLEN ÜLDISELT VÄHE LUGENUD, AGA SELLE PÕHJAL...
(Tõstab graatsiliselt käe laua kohale)... SEE TEINE LUGU, VÕI SEE KOLMAS... SEE PAUKA...

AX: PANE, PALUN, RAADIO KINNI. (AKS paneb raadio kinni.)
SÕBER, MUL LÄKS SÜDA PAHAKS.

Väljaspool lava kostab kolinat, avaneb uks, kust astus sisse AX, ja nähtavale ilmub keegi mees, kes ka kohe põgeneb. Diktaatorid põrnitsevad pärani ust. AKS tõmbab nähtamatust lülitist tule põlema.

Ukseavast kumab lavale kahvatusinine valgus. Mees ilmub vaikselt taas uksele. Tegemist on kahemeetrise kolgega, võrk kalaga käes ja kellegi väiksema inimese riided seljas. Ta läheneb aeglaselt lauale ja sirutab käe AX-ile. Viimane koristab instinktiivselt oma pudelid ja klaasi tolle kämbla eest kõrvale. Kolge ütleb: LEO. AX keerab talle selja ja jääb näoga saali poole. Siis pöördub kolge AKS-i poole ja kordab oma nime. AKS võtab kõhklevalt käe vastu. Leo naeratab ja istub toolile, mille ta oli ukse tagant kaasa võtnud. Ta hakkab ebalevalt sõnu otsides ja kogeldes midagi määmmutama.

AX: MIDA SA KOKUTAD?

LEO naeratab. AKS näib olevat asjast huvitatud. Leo noogutab mõlemale ja püüab edasi rääkida, kuid see ei õnnestu eriti ladusalt.

LEO: SORRY. CAN YOU SPEAK ENGLISH?

AX (üle õla): YES.

AKS: MIS TA ÜTLES?

LEO: I AM... VERY...VERY GLAD TO... TO SEE YOU...MY HOME. MY NAME IS LEO.

AX: I KNOW.

AKS: MIS TA RÄÄGIB?

AX: TA NIMI ON LEO.

AKS: MIS TA VEEL ÜTLES?

AX: TAL ON HEA MEEL MEID ENDA JUURES NÄHA.

LEO: I JUST AT PRISON, IT'S MY... I LIVE HERE.

AKS: MIS TA RÄÄGIB?

AX: OLI VANGLAS, AGA NÜÜD ELAB SIIN.

LEO: THEY GIVE ME TEN YEARS, BUT... (mõlemaga suheldes)... I CAN RUN AWAY.

AKS: YES. MIS TA ÜTLES?

AX: TA ÜTLES, ET SAI KÜMMME AASTAT JA OSKAB EEMALE JOOSTA.

LEO: THEY JUST AT PRISON. I HAVE GO HERE TO MEET MY BIRTHDAY.

AKS: MIS TA ÜTLES?

AX: TA TULI KOHTUMA OMA SÜNNIPÄEVAGA.

AKS: DIRKENSTEIN ON OINAS!

LEO: I DON'T... (vaimustatult)... I DON'T BELIEVE IT. YOU AND ME HERE MY BIRTHDAY MORNING...

AKS (osutab kalale): KÜSI TAKÄEST, MIS ASI SEE ON?

AX: WHAT'S THAT?

LEO: I TAKE IT...

AX: WHAT IS THIS?

LEO: I NEED...

AX: SEE ON KALA.

AKS: YES.

LEO: SORRY. BUT THEN I SAY TO MY FRIENDS THAT I'VE BEEN HERE WITH YOU... MY BIRTHDAY. THEY CAN IT BELIEVE.

AKS: YES. MIS TA RÄÄGIB?

AX: TA TAHAB ÕELDA, ET... WHAT DID YOU SAY?

LEO (väga vaevaliselt): IS THEY... MY BIRTHDAY... MY FRIENDS BELIEVE... NOT THAT...

AX: TEMA SÕBRAD...

LEO: CAN YOU... YOUR NAMES... REMEMBER...

AKS: YES. MIDA TA...?

AX: ET ME KIRJUTAKS NIMED.

LEO (osutab paberile): NAMES. I CAN JUST...

Diktaatorid põrnitsevad teineteist, kuni näitavad, et pliiatsid on teritamata. AX paneb pliiatsi suu juurde ja matkib selle närimist ning pakub seda siis Leole.

LEO: I CAN JUST UNDERSTAND IT. (AKS tuhnib pintsakutaskutes.) YOU HAVEN'T...

AKS: YES.

Leo üritab brutaalsel viisil pöidla-küünega pliiatsit teritada. Teatud määral see isegi õnnestub, ta ulatab selle AX-ile. Viimane võtab selle kõhklevalt vastu ja kirjutab siis hoogsalt paberile oma signatuuri. Seejärel ulatab ta paberi pliiatsiga AKS-ile. See toimib samamoodi ning asetab autogrammidega paberi Leo ette lauale.

LEO: THANK YOU VERY... (Paus.)

AKS: KÜSI TAKÄEST, MIS KELL ESIMENE TRAMM LÄHEB.

AX: WHAT TIME GOES THE FIRST

STREETCAR?

Leo imetleb paberit.

LEO: WHAT?

AX (hästi selgelt, sõnahaaval): **WHAT TIME GOES THE FIRST STREETCAR?**

LEO: AA, WELL... WHAT TIME IS NOW?

AX: KUI PALJU KELL ON?

AKS: VIIS LÄBI VIIS MINUTIT.

AX: FIVE PAST FIVE.

LEO: IT GO... IT GOES FIFTEEN AFTER FIVE.

AX: VEERAND KUUS.

AKS: KÜSI TA KÄEST MIDAGI. (Paneb raadio sahisema, tõuseb püsti ja justkui jalutab ajaviiteks mööda tuba.)

AX: DO YOU LIKE RADIO, LEO?

LEO: I LIKE TO SING. I... SING... BIRTHDAY.

AX: YOU ARE VERY BEAUTYFUL, LEO. YOU ARE A GOOD BOY. NICE GUY.

AKS jõuab kaarega Leo selja taha. Ta on võtnud lipsu eest. **AX** nihkub Leole lähemale.

AX: DO YOU LIKE TO DRAW PICTURES, LEO?

LEO: NO, NO. I LIKE TO... SING.

AX pakub Leole juua, joovad.

LEO: IT IS VERY GOOD... BE HOME...

AX: DON'T YOU THINK IT'S BETTER TO STAY IN PRISON?

LEO: NO. BUT... I DON'T KNOW... WHY THEY PUT... ME HERE. I KNOW NOTHING.

AX hakkab laulma spirituaali „Nobody knows the trouble I've seen...“. **AKS** seob äkitselt ning osavalt Leo käed selja taha. Seejärel patsutab rahustavalt Leole õlale. **AX** pakub kinniseotud kätega Leole juua.

AX: OH, I'M SORRY. (Paneb klaasi lauale tagasi ja võtab endalgi lipsu eest.) **WARM DAY, LEO.**

AKS: YES. (Võtab **AX**-i lipsu.)

AX hakkab laulma „Happy birthday to you“, toetades käe Leo põlvele. Leo laulab vaikselt kaasa. Poole laulu pealt hakkab **AKS** Leo kägistama. Heitluses surub **AX** kala Leo lõugade vahele, et see ei karjuks. Kuvad pikali — Leo selili all, kaks diktaatorit tema otsas. Kui Leo surmakrambid on lõppenud, tõusevad riigimehed püsti ja rapisivad riided tolmust puhtaks. **AX** võtab oma lipsu, läheneb lauale ja jääb küünlavalgusesse põrnitsemale. **AKS** paneb mantli selga, mütsi pähe, võtab laualt raadio ja pakub hüvastijätuks kätt. **AX** ei tee temast väljagi.

AKS (lastes käel langeda): **MA PEAN NÜÜD TRAMMI PEALE MINEMA.** (Lahkub mõõdukal sammul.)

AX korjab oma kola portfelli kokku, jättes küünlad lauale. Võtab Leo hõlma vahelt allkirjadega paberit ja põletab selle tuhattoosis. Riietub, puhub küünlad kustu ja lahkub. Keset lava jääb lamama Leo, kala suus.

Sujuv pimendus. Trammikolin kuni publiku lahkumiseni.

M

NEEME RAUD

ARVUSTUS NÄIDENDILE · VIIMANE ÖÖ · · KA VAIKUS KÕNELEB ·

„Eesti avangardistlik näidend on maailmapoliitlikast ja võimu patoloogist, kus näitleja ja lavastaja mängivad vaataja alateadvusega.“ (Liam Lacey, „The Globe and Mail“ 9.01.91.)

Toomas Hussar on 30-aastane Eesti näitekirjanik, lavastaja ja näitleja, kes ise kinnitab, et ei mahu praegusesse Eestis ametlikku teatrit, seepärast tegutseb vabakutselisena, oma teatritrupiga „Gregor“.

Kaks aastat tagasi Pärnus toimunud rahvusvahelisel eksperimentaalteatri festivalil „Baltoscandal“ kohtus Hussar Torontos endale nime teinud lavastaja Hillar Littojaga, kes leidis, et absurdnäidend „Viimane öö“ on huvitav ka Kanada vaatajale. Eestis on „Viimast ööd“ esitanud Hussari trupp „Gregor“, möödunud kolmapäeval esietendus „Viimane öö“, ingliskeelse pealkirjaga „Ultimate Night“ Toronto DNA-teatri lavastusena „Buddies in Bad Times“ teatris. Näidendi tõlkis ja lavastas DNA-juht Hillar Littoja.

Toronto teatriarvustus võttis etenduse vastu mitme kirjutisega, üldiselt positiivses toonis. „The Globe and Mail“ avaldas pikema retsensiooni kohe peale esietenduse (16.01.92), andes lavastusele oma hindamisskaalal kõrge hinnangu — kolm palli neljast võimalikust. „Globe“ kritiseeris Liam Lacey pealkirjastas oma kirjutises „Politiilise absurdi pime öö“. Tsiteerime.

„Hoolimata järselt aeglasest tempost, lõpeb etendus sünges hoobiga. Eesti näitekirjaniku Toomas Hussari brutaalne poliitiline absurdnäidend „Viimane öö“ vaatajale on kogu teatriõhtul sünges alatoon. Terve teatriskein on vaatajale äärmiselt ebasõbralik. Teatriskeini algab juba välisukse taga ootamisest. Sõjaväe vormimüstitades uksehoidjad jagavad publiku kahe kaupa paardesse, mõnedel kästakse taskud tühendada, et nende stsemust inspekteerida. Kavalehti et anta. Laval on

segamini korter ja lava on vaatajatest eraldatud maast laeni terasvõrguga. Juba enne etenduse algust askeldab laval esimene mees, nimesid etenduse peategelased ei kasuta. Siis tuleb teine mees. Pikka aega on vaikus. Seejärel ütleb esimene, eriliselt rõhutades — „Ma sõitsin trammiga“. Mehed alustavad kummalist dialoogi, mis jätkub kogu näidendi kestel. Pausid on kohati nii pikad, et Harold Pinteri tegelased kõnelevad (Hussari tegelaste kõrval) kui rock-raadiote hommikused diskordid.

Netid võiks võrrelda ka Samuel Becketti „Godot oodates“ tegelastega, kuid erinevalt Beckettist tuleneb selle näidendi absurdsus konkreetselt allikast, mehed on hõivatud millegi pahaendelise, kõik jääb kuni etenduse lõpuni varjatuks. Nagu teisedki edukad minimalistlikud näidendid, on tähendused selleski etenduses multitasandil. Etenduses on tunda Eestit lagapõhja, ja ilmseid paralleele maailma-võtmudega, kes sõlmivad lepinguid, ohverdades nõrgema, et ole raske tabada. Etendus on veidralt valgustatud uurimus psühhopatoloogist. Näitlejate mäng ja lavastaja-töö on peaaegu et mäng vaataja alateadvusega. Lõpp-kokkuvõttes on tegemist etendusega, kus vaataja hakkab toimumat mõistma alles punktis, mil etendus lõpeb.“

Teise suure päevalehe „Toronto Star“ arvustaja Wit Wagner võtab oma kirjutises (17.01.92) sisu kokku pealkirjas „Shabloonid naljad vitvad sünges lõpplahenduses“. Tsiteerime.

„DNA-teatris etenduv Eesti näitekirjaniku Toomas Hussari „Viimane öö“ on standardne, isegi klišeelik absurdnäidend. Kogu etenduse laiem tagapõhi on antud ilma erilise spetsiifilisusega, kuid informatsioon, mida antakse, viitab totalitaarsele ühiskonnale — võimalk, et endisele Nõukogude Liidule võt ühele selle satelliitidest. Tegelasujud on tugevate maneeridega, nad litguvad ja räägivad aeglaselt, kogu vestlus on äärmiselt banaalne. Tun-

dub, et igaüks võiks kirjutada taolise teksti. Teksti tugevus on aga selles, et banaalsused saavad eten-
duse käigus täpsemad, kohati troonilised tähen-
dused. DNA-teatri esietendunud „Vitmane öö“ on
kulunud eksperimentaalse absurditeatri variant ja
DNA-teatri järjekordne shabloon katse eksper-
menteerida. Nii laseb Littoja vaatajaid saali jälle
ükshaaval, sama võtet on ta ka varem kasutanud.
Mis ükskord oli uuendus, on nüüdseks aga kliishee.
Peategelased on ühe türanniamüüdi kaks eri
poolust (Sky Gilbert ja Ken McDougall), sümbioos,
mille nad loovad, muutub etenduse käigus tu-
gevamaks. Kolmas tegelane, sümboolselt lihtsa-
meelne Leo, jätab lahtiseks, kas ta on olnud aas-
tatepikkune poliitvang oma vaadete pärast, kuid
soome pärttoli Kanada näitleja Martti Arkko esi-
nemine on sel hooajal Toronto lavade tipp kõrvalosa
tähtmine. Lõppude lõpuks ütleb „Vitmane öö“ va-
atajalle vaieldamatult midagi võimu olemusest, kor-
ruptsioonist ja türanniat. Palju, mida tahetakse
öelda, on peidetud teksti-vahelstesse pikkadesse
paustidesse ja ridade vahele.“

Mõlemad eelpoolloodud tõlked on mõneti
lühendatud.

Toomas Hussar ise ütleb oma näidendist
kõneldes, et idee ja tekst sündisid improviseerides,
küll aga taheti vältida tgasuguseid vihjeid konk-
reetsetele tagapõhjadetailidele. Laval on kaks ült-
kondades diktaatorit — Alexander ja Aleksander.
Vaatajale antakse atnult jäämäe ülemtne osa —
meeste omavaheline vestlus, luustik, mille ümber
vaataja ise võib liha siduda.

Brutaalsus, banaalsus ja (kohati sktsof-
reeniline) keskpärasus pandi siinkirjutaja peas
litkuma võrdlused endisaege raudeesrite taguse
Eestiga (ja raudeesrite on lava ja saali vahel ju
täiesti olemas), kus võtmütüst iseloomustaski
hallus, sageli lausa kirjaoskamatus, mis „üldiselt“
gentaalseks hinnati. Muidugi htrm rahva ees,

targemate ees, kellest ehk aru et saadud ja kes
seepärast lihtsalt ära kaotati. Raudeesrite taga oli
sageli atnuvõimalik rääkida vaid ridade vahele
peidetud mõtetega, ütlemta jätmine oli tihti
kõnekam kui ülemtne. Ja kui öelda et olnudki,
keerati raadio lahti ja krutiti erinevaid saatejaamu,
sest äkki sealt kuuleb midagi; või teine variant —
sits ju lihtsalt et pea rääkima ja võib endast jätta
ehk intelliigentsema mulje kui suud paotades.

Etenduse aeglane kulg on täiesti samas-
tatav tolle eluga — siis ja seal, kui aeg läks oma-
soodu (nagu punane plinkiv lamp, mida miski et
mõjuta ega häiri) ja elu veeres aeglaselt, sest
ktrrustada et olnudki vaja: homme päev oli nitkutnt
samasugune kui tänane ja eiline. Täiestti gentaalne
on aga Littoja lõpp, kus sõnatute minutte järgi
tegelased lavalt lahkuvad ja saal jääb lihtsalt
pimedusse, kõhedusse, sest midagi peab ju juhtuma,
kruides nit vaataja seesmise pinge haripunkti.
Ajalamp laval plingib edasi. Ja pimedus kestab,
kuni saalts tuled süttivad... Tundus, nagu midagi
poleks juhtunud kogu etenduse vältel. Ka kõige
koletum vägivald patstis lihtsalt, no-jah lihtsalt
argisena. Veel üks detail — kogu etenduse aja on
vaatajate peale pööratud prozhektorid, mis aga
kunagi et sütti, mõjudes nit kui kaamerad, mis iga
saalisistuja litgutuse ftkseertvad — et mtingit
privaatsust: rahvas teenib ju ritki ja ritk see olen
mita — diktaator —, kes näe — „kenasid“ luuletusi
oskan kirjutada...

Need on vaid mõned uitmõtted Hussari-
Littoja lavastusest. Täpsustagem — Hussari tekstist
Littoja lavastuses. Ainus, mis tõesti häirts, oli eten-
duse sissejuhatus peale pileti ostmist, kui enne saali
minekut ukse taga taskute kontrollimist ootama
pidi. Natuke ärakulununa tundub selline algus.

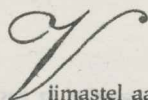
Lõpetuseks veel seda, et kokku andis
DNA-teater 17 „Vitmane öö“ etendust.

Ajalhest „Vaba Eestlane“.

JÜRI KURMAN

KOSMOS, KEEL JA GNOSTITSISM: VIIVI LUIGE KAHE ROMAANI KOLMAINSUS

viimastel aastatel oleme koos abikaasaga teeninud võrdlemisi hästi. Tulemusena on meil mõlemil uued tanksaapad jalas ja viimase tehnoloogia kohaselt korda säetud tangis hambad suus. Järelikult võiks isegi öelda, et käesolev — allakirjutanu esimese juubeli! — kevad on olnud meie seitsmes r a h a kevad. Jõukusega kaasnev vaba aeg võimaldabki siin mõned read kirja panna Viivi Luige (edaspidi VL) kahe romaani kohta, olgugi et nendest esimene on juba tükk aega pälvinud korduvat tähelepanu ning peaaegu üksmeelset heakskiitu. Näiteks 1985. a. „Loomingus“ võrdleb J. Sang VL-i „Seitsmendat rahu-kevadet“ Tuglase „Väikese Illimariga“, lisades, et „„Seitsmes rahukevad“ on ülimalt tõsine ja rikas teos, mida on raske üle kiita“. Inglise keeles tõlgendab „Seitsmendat rahukevadet“ õpetatult ja keeruliselt M. Jaanus mõõdnud aastakümnete Pariisi kirjandusmoodide järgi. M. Jaanuse essee ilmus ka 1989. a. „Keeles ja Kirjanduses“ peal- kirjaga „Viivi Luige tekst on lihalik“. Ja samas ajakirjas iseloomustas M. Unt neli aastat varem „Seitsmenda rahukevade“ plikatirtsust mina- tegelast nõnda: „Lapse haare on väga lai ja ta liigub ülivabalt nii ruumis kui ajas... tegevus toimubki ajalises lõpmatuses.“

Just viimase tsitaadi tahaksin laenata järgneva arutelu avataktiks.

Jättes kõrvale nn. suure plahvatusse kosmograafiast tulenevad käsitlused ajast ja ruumist, ka populaartheaduslikud Einsteinile toetuvad, palun austatud lugejat taanduda ajas kusagile viimase sajandivahetuse kanti ning ruumis Bonni ülikooli, professor Minkowski kabinetti. Seal saamegi kätte VL-i „Seitsmenda rahu-kevade“ aegruumilised teljed. Kui nüüd nelja- mõõtmelisele ruumile külge pookida paari-kolme aastasaja võrra vanem arusaam kosmosest (vrd. romaani) kui jumalikust kellavärgist, mida

kellassepp võib nii päri- kui tagurpidi käivitada, kas või igaveseks ajaks, olemegi välja jõudnud „Seitsmenda rahukevade“ kosmoloogiani. Ka romaani peategelane pihib: „Olin nagu kell, väike ja võimas. Minu sees liikus tulevik.“ (25)

Ka võrdleb VL-i jutustav tüdruk ennast fotokaameraga, andes seega sihti ka vabale liikumisele ruumis ja ajas. Näiteks mullika tapmisel näeb laps ennast kui „kohmakas... päevapildi- aparaat“ (123); hiljem näärpüha pidulauas jälgib sama lapsest tegelane „teiste muret nagu väike külm kaamera“ (153). Ent kui tüdruk liigub ja „pildistab“ vaid oma kodukandis ja käepärastes raamatutes esinevates fantaasia maailmades, lisab VL korduvalt romaani ka täiskasvanud kunstniku mina-hääle, mis väljendab hoopis avaramaid seisukohti. Kord on too täiskasvanud iseteadlik minategelane „1964. aasta talvapäeval Tartus“, kus hernesupitaldriku tühjaks helpinud A. Alliksaar on parasjagu kohvikulaua ääres kirjutama hakanud, teinekord on VL-i jutustav teisisik juba omadega „1979 Drottningholmis“ (24) Rootsimaal jne. Teisisõnu, romaani tegevus kulgeb aegruumis vabalt; jutustaja sõnalendu ei seo kellad, kalendrid ega kaugused. Nii et kohtame üleloomulikul viisil ka „Seitsmenda rahukevade“ autori tänapäevaseid kolleege, kui nemadki hoopis teistes kantides lapsed olid. Näiteks 1951. aasta suve lõpul aiamab VL-i selgeltnägija minajutu-ustaja, et „korterit minu jaoks pidi hakatama ehitama alles kahekümne seitsme aasta pärast. Seits- meaastane Mati viskas parajasti oma küürus vanaema kiviga ja läks tuppa surmamasina skeemi joonistama. Ta on sellest kirjutanud. Nelja-aas- tasele Marile pandi jalga valged tuttidega põlvikud ja ta viidi Kadriorgu jalutama“ (26).*

* „Mati“ on vist käesoleva retsensiooni esimese lõigu lõpus tsiteeritud kirjanik. „Mari“ võiks ehk olla Mari Saat, kelle jutukogu retsenseeris 1986. aastal üle kaheksa tuhande kilomeetri kaugusel ilmuvas Oklahoma ülikooli Inglis- keelses ajakirjas praeguste ridade kirjutaja.

Samuti on Luige jutustajal teada üksik- asjadeni välja ta emaema ammune minevik: vanaema „selja taga virvendasid aastad 1900—1910. Siis oli temalgi olnud üks valge pluus, kaks pruuni sametpaela seelikusabas ja tupeeritud pealaējuuksed“ (16). Isegi tulevik on meie romaani- kirjanikul etteaimatav: „Kes vastu ei pea... Ei pääse veel ehitamata majadesse, ilmasündimata inimeste arvustavate pilkude alla“ (53). Sellist aegruumis vabalt rändamist ja pildistamist esineb „Seitsmendas rahukevades“ küll ja küll. Isakoda kosmos on ilmselt avatud kaugemale küündivale kirjanikule.

Kuid VL-i ampluaa ei piirdu nelja dimensiooniga. Sõnakunstnikuna on tal veel käepärane ja loomulik liikuda keeles eneses. Kuid mis muu asi võiks inimkeel tervikuna olla kui mitte isakosmose ainus poeg? Oma romaanis oskab VL salvestada erisuguseid keeletasandeid. Ta õpetab meid keelt kuulutama kõikvõimalikest kuuldenurkadest. Just selles seisabki „Seitsmenda rahukevade“ suurimaid saavutusi: nimelt keeleline polüfoonia, või täpsemalt ehk eesti keele polüglossia. Niisamuti kui iiri-euroopa kirjanik James Joyce matkis oma kuulsaimas romaanis „Ulysses“ mitmeid inglise keelele omaseid dia- ning idiolekte, Dublini tänavate argoost kangelaseepose stiilini, omaaegsest reklaamikeelest matusebüroode eufemismideni jne.; samuti nagu džässmuusika vallas tavatseb Roland Kirk esineda, nelja-viit eri sorti pilli rihmadega kaenlas kandes, neid vaheldumisi mängides, vahel isegi kahtekolme korruga, pakub ka VL meile filmitud ja lindistatud eestikeelseid mitmele häälele seatud lugusid. Ning kui „Seitsmenda rahukevade“ viisi kannab peamiselt pisut faux-naïf plikatirtsu vile, siis seda teisendab korduvalt romaani vältel täiskasvanud luuletaja vilunud alt. Ent sooloosi antakse sealjuures vahepeal õige mitmele keelele: kord kuuleme kaasaegset raadiokeelt seitsmendast rahukevadest, kord kohalikku murret; kord loeme Stalini-aegset ajalehekeelt, kord luuleridu, siis koolilugemikust palakese „Valgus Koordist“; vahelduseks pidurdab jutustuse ajavoolu eriteadlase täpsusega kirja pandud loetelu esemetest, näiteks taimeriigi sortidest või siis lapse põhjalik inventuur oma maisest varast (72–73); vahel

esineb veel mitmeid teisi (eesti) keelesorte ansambelis, näiteks siis, kui tüdruk jutustab vanaemale, siis loeb kirjakeeles hoopis teist pala koos järgnevate koolilugemiku küsimustega. Vanaema aga vastab veidi puharalt kodumurdes, kusjuures salakarjas käiv lehm (koos lugejaga) jälgib tegevust sõnatult, olgugi et koer lõpuks haugatab, kui hobusevankriga kohalesõitnud külatola rõõgatab „Oh-hõõ-hõõ!“ (99–100). **

Niisiis, romaan kui monteeritud helifilmi lint, mida võib ekraniseerida nii päri- kui tagurpidi, mida võiks ka peaaegu lõpmatuseni (re)monteerida, ning mis sarnaneb igiliikujaga, kui lindi otsad kokku liita. Kuid olgu niisugune film nii laiahaardeline ja sõnaosav kui tahes, püsib ta ikkagi argisena, pelgalt materiaalsena. Tal puuduks justkui püha vaim. Kuid VL pole ammugi oma romaani ilma jätnud transtsendentsuse võimalusest, mis õilistab ja täiendab tema aegruumilist kosmost ja ta inimkeelisi jäljendusi ja jäädvustusi. Aga millisel kujul peaks siis esinema see vaim, mida nii leerilapselikult äsja välja pakkusin? Vaevalt et „Seitsmendat rahukevadet“ saaks pidada usklikuks kirjateoseks sõna tavalises mõttes. Siiski on VL-i nägemoses ilmselt keskne koht ilmavaatel, mida võiksimetada gnos-titsismiks, s.t. dualistlikuks lunastusõpetuseks, mille järgi maailma valitsevat kuri, olgu ta siis iseloomustatud kui J. R. Becheri „Tume ingel“, kes Becherit tsiteeriva täiskasvanud VI-i jutustaja „samme juhib, võimas vari neetud sajanõul“ (4), või kodupärasem eestikeelse lauluraamatu vana-kurat, kes „meid... vaevab raskest“ (48). Gnos-titsismi õpetuse kohaselt on inimesel siiski pääsu tollest kurjast — koguni jumala juurde tagasi, salajaste valemite kaudu! Seda näib VL-i minalaps alateadvuses tajuvat juba noorest peast, rituaalselt röökidest: „Nunnad ja mungad, vaarao! Nunnad ja mungad, vaarao!“... Need olid salapärased, paljutähendavad sõnad“ (5), kinnitab koos siin-kirjutajaga VL-i väike minategelane. Loomulikult võiks pidada eespool väljapakutud gnostitsismi ja VL-i romaani kontseptsiooni juhuslikuks, isegi hästi teeniva retsenseerija honorari jahil peale-

** Jäägu VL-i keelevariantide lõplik loetelu ja analüüs selle põngerja teha, kes parajasti Virginia osariigis Ameerikas viskab vanatsale soome pussiga selga.

surutud väärtõlgenduseks, kui küpse sõnakunsti enese hääli ei tunnista: „Ja siiski ei ole ma praegu aknasse vaadates sugugi kindel, kas taevasse ei teki auk ja sealt ei hakka paistma teine maailm. Olen selleks iga päev valmis...“ (81). Samale autoriminale esineb viirastuslik tõdemus, „nagu ei toimuks mitte midagi ega oleks midagi olemas niisama, kogemata, vaid millegi pärast“ (109 — sõrendus algtekstis). Just säärasel dualismilisel iseloomulikkul varjatud eesmärgi otsides väidab Luik, „peame teiseks saama, maksdu see või kogu südamevere“ (144) — siiski väike hind lunastuse eest! Isegi ta lapsest jutustaja mõonab: „Teadsin kindlalt, et leidus ka kohti, kus kõik oli teisiti“ (169). Teist, paremat maailma näib ka tajuvat — eesti luulelool kaudu! — raamatukoguhoidja Ilves, kes, seitsmenda rahukevade tulekut aimates, tsiteerib õpetlikult V. Grünthal-Ridalat, „soojalt ning liigutatult: „Midagi hellelendab, helgib ja tuikab kaugete kinkude takka, midagi kutsub ja hüüab ja huikab...““ (178). See „midagi“ võiks sama hästi (ja samal ajal) olla VL-i „teine maailm“ kui saabuv kevad: ühesõnaga gnostilise ilmavaate kõikehaarav nägemus.

Aegruum, keel ja kaudse lunastuse lootus annavad kõik märku, et siin juba pikaks venivas retsis on viimane aeg üle minna VL-i uuele romaanile, 1991. aastal ilmunud „Ajaloole ilu“ arutlusele. Kuid sedagi teost tangihambu käsitledes loobub teie tanksaabastes retsenseerija ümberjutustamisest, ka kodumaa kirjastamispoliitika muutlike telgitaguste kohta spekulatsioonidest, isegi hinnangute panemisest... Kõik eespool välja pakutud kolmepalgelise skeemi jälgimise ja paika panemise huvides! Siiski tasuks enne seda rõhutada, et siinkirjutaja meelevaldselt väljamõeldud kolmainsus pole kaugeltki ainus ühine nimetaja VL-i kahele romaanile. Sarnasusi teoste vahel on ohtasti leida; piirdugem siin vaid seitsme nimetamisega:

1. Mõlemal romaanil on ajalooline ja vägivaldne

kaugtaust („Seitsmendas rahukevades“ metsavennad, „Ajaloole ilu“ 1968. a. „Tšehhi sündmused“), mis püsib küll tagaplaanil, kuid pääseb siiski korduvalt tooni andma esiplaanil toimivatele sündmustele.

2. Mõlema romaani pealkirjal on järelikult irooniline maikjuures: „rahu“ ja „ilu“ on Luigel ilmselt kahemõttelised.

3. Sidet kahe teose vahel märgistab varem ilmunud romaani täisealise minajutustaja ennustus ja väide: „Minu asi on... ajalehed ja päevauudised 1968. aasta augustis“ („Seitsmes rahukevad“, 24), milleni ta jõuabki välja „Ajaloole ilu“.

4. Mõlema teose pealkiri kordub teksti viimastes sõnadest, moodustades seega sõnalise täisringi, nn. proosapärja, korduva terviku: just nagu oleks romaan alfabeetiline igiliikuja, milles haakub alfa oomegaga kas või igaveseks ajaks: „esimene, viimne ka“.

5. Mõlemas romaanis tuleb isik kaugel külla lühikeseks ajaks. Mõlemas on tegelastel jalgad tanksaapad ja suus tangis hambad, just nagu allakirjutajal ja ta perekonnal ja teatud Rapla elanikel.

6. Mõlema raamatu lõpus kostab mõjuv kodumurdeline sajatus maa soola kehatava vanaeide suust („Seitsmes rahukevad“, 191, „Ajaloole ilu“, 109). Mõlemad needused oleksid justkui ennekristlikud palved, variseva põlvkonna kaduva ülemisviisi viimased sõnumid nende järglastele meie pisikeses eestikeelses kosmoses, needki salapärased valemid mõeldud kurja eest pääsemiseks.

7. Ning mõlema jutustuse ajalist voolu pidurdavad paigaltammuvad ülitäpsustatud verbaalsed määratlused, mesilase usinusega üles loetud detailid. Samuti nagu 1950. aastal tegi pisitüdruk oma maistest leluvarast põhjaliku inventuuri (72–73), inventeerib ka ta hingeõde 18 aastat hiljem sõbra Lioni korteri vannitoa kappe-sahtleid („Ajaloole ilu“, 32) ning loetleb üksikasjalikult Varssavi kaubamaja tavaari, õigustades ennast sealjuures

nõnda: „Kõiki neid asju ei oleks mõtet üles lugeda, kui eestlased... ei näeks neid esimesel korral nii suurel hulgal koos“ (35).

Piisaku eespool toodud seitsmest rööp-
joonest, asugem nüüd teise võluarvu kaudu retsi
lõppfaasi, kus...

...luigelauluks naaseme eespool välja pakutud kolmainsuse juurde, seekord vaid „Ajaloo ilu“ kontekstis, kus VL on tagasipöördu-
matult üle kolinud rahukevade maakolkast Riia kosmopoliitmesse kunsti- ja kunstnike keskkonda. Ootuspäraselt leiame „Ajaloo ilust“ eest ka juba „Seitsmendast rahukevadest“ tuttava mitme-
keelilisuse, kuid seekord lisab VL oma polüfooni-
lilisele eestile ka võõrkeeled. Nimetu naissoost peategelane leiab läti ja vene keele keskkonnas veel „kirju...mitmes keeles“ (38); Šveitsist külla tulnud i s a pole „päris kindel, mis keelest...
üldse aru saadakse“ (49); ning Riia juudi pere-
konna omavahelisest salakeelest saame aru vaid mõned laused. Seega Luige maakandi lapsea polü-
glossia on ulatunud ajas ja ruumis tunduvalt kaugemale, üle teiste keelte ja riikide piiride.

Aegruumis kulgemine, nagu eespool konstateeritud, moodustab koos keelerikkuse ja gnostitsismiga VL-i kahes romaanis kolmainsuse. Seega, alates ilmaruumist, koguni tähtedest, on märgatav, et „Ajaloo ilu“ peategevus leiab aset Leo tähtkujus, tähendab augustikuu esimesel poolel. Ning meesolevus Lion (e. Lev) ongi k u j u r, skulptor (võimalikult ka kunstisalongi lövi), kes sõidab ära Moskvasse oma „onu Leod“ vaatama. Kui romaani lõpus too Lion saab korvi eesti soost naistegelase, oleme ilmselt augusti lõpupoole siirdunud Virgo tähtkujusse. Romaani

kosmist dimensiooni kinnitab Epp Kokamäe kaanekujundus: ingliitübadega akt kaunistab esikaant („Issanda ingel“ on teatavasti VL-i romaanijutustaja teisik) ja tagakaanel paneb ajutise punkti feministliku kuusirbi kosmiline silmapilgutus, olgugi et ka kuu on omamoodi igimoonduja, mille lõppfaasis seisabki taas tema algus.

Ka VL-i hilisemas romaanis on aegruumi ühtsust korduvalt rõhutatud. Juba avatakt pakub välja tegevuse ruumilise telje: „Üks ja seesama võlv katab Russalka kuju Tallinnas samamoodi, nagu ta katab perroone ja raudteesildu Riias“ (3). Veel samas lõigus lendame sõnatiibadel kaugemale, „Põhja Jäämerest... Ceauşescu riigini“. Niisiis, koordinaadistik on taas asjalikult ette viisandatud ja romaanist saab varsti jälle igiliikuja („...vuhisevad pimedas ruumis terved aastaküm-
ned edasi ja tagasi“ — 14), mida ei sega ei tõusev entroopia ega simultaansuse problemaatika: „Kõik toimub korraga nagu alati“ (17).

Otsides pääsu sellisest lõpmatuseni asjatust uitamisest aegruumis (mis võrdub paradoksaalselt igavese, kuid staatilise kõikjal olemisega), pakkus va Marx omal ajal välja ajalugu. VL aga püsib oma eshatoloogilise, manihheistliku, g n o s t i l i s e nägemuse juures: „Garnisonid, keelutsoonid, kartulipõllud ja laste liivakastid liiguvad mööda kindlaks määratud teed a j a l o o l õ p u (minu sõrendus — JK) poole“ („Ajaloo ilu“, 73), mille väitel „... igal tunnil on oma demon, kes võitleb selle tunni ingluga“ (90), kuni „Tuul, mis puhub, on nii kõle ja päike, mis paistab, on nii ere, et Aabrahamile tuleb tahes-tahtmata vesi silma. Tolm keerleb ja Iisaku selga laotud ohvritule puud klõbisevad tüütult“ (85). Kuid pääs siiski leidub: „tee ei vii mitte edasi ega tagasi, vaid otse üles“ (18)! Selle väljapääsu-
võimaluse kuulutamine pühas vaimus, koos isa-
kosmose ja poeg-keele, moodustabki VL-i kahe romaani kolmainsuse.

Aprill, 1992

EDA SEPP

• JÜRI VÕITLUS LOHEGA¹.

Ikonograafiline lähenemine Jüri Arraku kunstile

Ikonograafia on kunstiajaloo metodoloogias see haru, mis tegeleb kunstiteose sisu, mõiste ja tähendusega. Ikonograafilise või ikonoloogilise metodoloogia üheks tähtsamaks formuleerijaks peetakse Saksamaalt pärit juudi soost kunstiteadlast Erwin Panofskyt, kes rajas uue kunstiajaloo koolkonna Põhja-Ameerikas pärast Teist maailmasõda². Panofsky järgi on ikonograafia interpretatiivne kunstiajaloo metododika, mis tegeleb representatiivse kunsti analüüsimisega sügavuti ja mitmekihiliselt, et tuua esile kunstiteose laiemat kultuurifilosoofilist tausta ning maailmavaadet. Nendest omakorda kooruvad välja sügavad mõisted ja tähendused, mis vahest kunstnikul endalgi pole täielikult teadvustatud. Kui Panofsky ise tegeles peamiselt renessansiaegse kunstiga, siis tema õpilased arendasid hiljem ikonograafilist metodoloogiat 19. ja 20. sajandi kunsti interpreteerimisel kuni abstraktse, esemetu kunstini välja.

Eesti kunstiteadlased ei ole pühendanud ikonograafilisele analüüsile erilist tähelepanu. Põhjused võivad osaliselt olla poliitilised, sest polnud ju tsensuril vaba aru saada kunstitööde varjatud sümbolika. Teisalt võib oletada, et ikonograafilist metododikat käsitlevad teoreetilised kirjutised ei olnud kunstiteadlastel Nõukogude Liidus laialdaselt kättesaadavad. Tartu Ülikooli kunstiajaloo koolkond, Sten Karling, Armin Tuulse ja Voldemar Vaga, on tegelnud peamiselt kirjeldava kunstiajaloo ja küllap on sellelgi olnud oma mõju eesti kunstiteadlaste kujundamisel.

Panofsky jaotab kunstiteose analüüsi põhiliselt kolme sisulisse etappi või tähenduskihti. Esimest nimetab ta „eelikonograafiliseks“, kirjeldavaks faasiks, mis tegeleb nn. esmase, primaarse temaatilise sündmuse kirjeldamisega. Teine etapp on Panofskyl „ikonograafiline“ analüüs kitsamas mõttes ja tegeleb teema kultuuriloolise tähendusega, kunstisüžee ja allegooriliste mõistete kirjeldamisega. Kolmas ja Panofsky metodo-

loogias kõige olulisem tähenduskiht on „ikonoloogia“ või „sügavam ikonograafiline interpretatsioon“, mis tegeleb kunstiteose sisemise ja olulise tähenduse analüüsimisega (inglise keeles *intrinsic meaning*, saksa keeles *immanent Sinn*)³. Panofsky leiab, et kunstiteosel on alati mitu tähendust, kusjuures otsene teema on vaid üks paljudest võimalustest. Kunstitööde sügavama ikonograafilise mõiste või ikonoloogia interpretatsiooni alla kuuluvad võimalikud filosoofilised, kirjanduslikud, psühholoogilised ja poliitilised seosed, mille kaudu selguvad ajastu mõjud, kunstniku sügavamad tõekspidamised, ellusuhtumine ja kultuuritaust. Metodoloogilisest seisukohast on vaja rõhutada, et ikonoloogiline tasand haakuks sisuliselt kunstiteose külge, et oleks tagasiside Panofsky esimese eelikonograafilise etapiga ja et terve analüüs toetuks kunstniku tõekspidamisele ja mitte analüüsija fantaasiale. Selleks tuleb toetuda kunstiteosele lähedal olevatele allikmaterjalidele.

Jüri Arraku maalil „**Autoportreede vestlus**“ (1977) leiame Panofsky esimesel, eelikonograafilisel tasandil neli poolfiguuris teineteisega samanevat meest, kes seisavad akna või avause ees, millest paistab sinakate ebamäärastel sakiliste mägede ja sügavsinise pilvise taevaga maastik. Mäetipud lõikavad kompositsiooni keskelt pooleks. Akent, mis on asetatud pildi keskele, raamivad sümmeetriliselt mõlemal pool punased kardinad. Mehed näivad olevat omavahel diskussioonis. Pilgud on intensiivsed, kuid sissepoole suunatud, ükski neist ei vaata meile otsa, ei püüa meie pilkudega kontakteeruda, vaid nad näivad olevat omavahel mingisuguses psühholoogilises seoses nagu näitlejad laval, oma ruumis. Panofsky meetodi järgmine etapp, ikonograafiline analüüs kitsamas mõttes, määrab maali tähenduse ja tiitli: Autoportreede vestlus. Huvitav on tõdeda, et kunstnik on kasutanud slaidi, mille järgi ta maalib portreed. Slaid on abivahend, sellest

ei sõltu maali kompositsioon ega tervikplaan.

Küsimus, miks maalib kunstnik ennast neljakordselt iseenesega vestlemas, kuulub juba sügavamasse ikonograafilise interpretatsiooni. Iseenesest on see originaalne ja väga harva kasutatud võte. Selline kujutus viitab kunstniku seesmistele juurdlustele, sisemiste „minade“ omavahelisele arutlusele ja püüet erinevate „minade“ omavahelisele arusaamisele jõuda. Toimub nn. süvapsühholoogiline protsess.

Teadmine, et kunstnik elab Eestis nõukogude võimu ajal, kus on toimunud eraldus ülejäänud maailmast, lubab punaseid kardinaid tõlgendada poliitiliselt: on seotud kunstniku olukorraga just sellel maal ja sellistes tingimustes. Küllap seal peitub kunstiteose üks sisulisi tähendusi.

Et aga mitte takerduda lihtsate ja kergete ühekihiliste tõlgenduste taha, peab kunstiajaloolane ka sorteerima välja oma mälus akende sümboolseid tähendusi kunstiajaloo läbi aegade. Just siit algab sügavam kunstiajalooline metodoloogia ja ikonograafiline interpretatsioon. Aken on piir ja samas ka kontakt — näeme ju aknast läbi — erinevate ruumide või aspektide vahel, olgu nad metafüüsilised ja vaimsed, poliitilised või psühholoogilised ehk puhtfüüsilised. Näiteks tähendas norra kunstnikule Edvard Munchile möödunud sajandi lõpul aknakujund kevade ja uue elu tarkamist vastandina haige, sureva lapse lootusetule olukorrale. Munchi maal is põõrab laps pea aknast ära. Tal ei ole enam lootust siin maailmas, selles elus. Tema lootus on uues, teistsuguses mõtmes, sealpoolsuses. „Kevad“ sümboliseerib uut, ärkavat elu.

Saksa romantismi esindajale, maalikunstnik Caspar David Friedrichile sümboliseeris aken 19. sajandi esimesel poolel igatsust sügavama spirituaalsuse ja transsendentaalsuse järele, kontakti jumalikkusega, mida võis tajuda ainult akna läbi, aga mitte vahetult, otse (maalis „Naine aknal“, 1822, Berliin, Nationalgalerie). Friedrichi Tetcheni altarmaal kujutab mägist metsamaastikku kullatud krutsifiksiga gooti akna raamis. Selles töös peegeldub 19. sajandi luteri kirikuikonograafia sügavam tähendus. Renessansiaegsetel Põhja-Euroopa sakraalmaalidel sümboliseeris aken ristiusu uut valgust ja selle õnnistust. On ju maal ka iseenesest raamitud „aken“ teise maailma.

Ja mida tähendab maastik Arraku maalil? Sinine värv ja mäetipud sümboliseerivad tavaliselt püüet spirituaalsuse poole, seda eriti teosoofilises kunstis, näiteks vene kunstniku Nikolai Roerichi maalidel. Ka Arraku maalides paistavad akendest ja avaustest tihti sinised mägimaastikud, mis viitavad teistele, vaimsetele tasanditele. Selle maali puhul viiks aga analoogiline interpretatsioon meid lõksu ja hoiatab kindlate eelarvamuste külge takerdumast. Nimelt on Arrak pärast Mäeinstituudi lõpetamist töötanud insenerina fosforiidikaevanduses ja sinised mäed viitavad kunstniku ammusele minevikule, millele ta on juba selja pööranud, mis teda aga siiski alati saadab ja lummas läbi punaste minevikukardinate (ja antud juhul ka oleviku, sest on ju kardinaid kunstniku ruumis, mitte väljaspool). Jüri Arraku maalide tähendus ei ole alati selge ja lihtsakoeline. Selles ilmnebki kunstniku sügavus ja kunstiline tugevus.

Kui analüüsime teisi autobiograafilisi maale — neid on Arrakul palju, sest tunneme teda tihti ära ka maalides mitmesugustes kontekstides —, siis ilmnevad veelgi sügavamad seosed. Sõejoonistus „Seotud“ (1982) pole otsene portree. Kaks meest pildi esiplaanil on siiski väga Jüri Arraku nägu. Joonistusel on neli inimest, ees kaks meest, tagapool vasakul tundub olevat naine, neljandast paistab vaid silm, otsaesine ja osa ninast. Isikud on nähtavad poolfiguuridena või rinnust saadik, nad on surutud kunstiteose esiplaanile, vaatajate lähedale, kellega on otsene kontakt ka parempoolse mehe ja vasakul oleva naise silmavaadete kaudu. Riided on ebamääraseid ja ajatud. Paremal seisval mehel on peas keebi moodi rätik, mis langeb õlgadelt alla. Arrak ei fikseeri ennast 20. sajandisse, vaid keskendub omadustele, mis on üldinimlikud ja igavesed. Neli pildil olevat inimest on kõiega üksteise ja püstulpade külge seotud. Üldiselt realistlikult joonistatud inimestel on siiski imelikud sakilised juuksed, nagu hakkaks nad peakolba juures juba millekski muuks moonduma või laiali valguma.

Ühest küljest viitab teema Lääne-Euroopa kristlikule traditsioonile, renessanssmaailde Kristuse piitsutamise kujutlustele, kus Kristus on alati samba külge seotud. See on aga vaid kauge assotsiatsioon, sest Arraku teema ei ole kristlik. Ei ole pühakunimbusi, ei viiteid ajale ega

ruumile. On vaid inimesed, üksteise ja tulpade külge seotud, ja nemadki juba haihtumas, laiaili voolamas, moondumas. Teisalt leiame analooge kreeka filosoofi Platoni raamatus „Phaidros“, kus on kirjutatud hinge vangisolekust kehas ja surmast kui vangist vabastajast. Arraku taiseses ei ole mitte ainult poliitiline vangisolek — kuigi ka see dimensioon on kindlalt olemas, sest ei pääsenud ta ju just sellel ajal Nõukogude Liidu piiridest väljapoole —, vaid ka ajatu vangistus ida filosoofia ja reinkarnatsioonitõdede järgi, kus inimene–kunstnik on seotud või vangistatud selles elus, selles kehas ja siin maailmas, kuid siiski juba valgumas–valgunud mujale, kas ajas edasi või tagasi. Kunstnik kui Kristus, kes on hüljatud inimkonna poolt, keda nuheldakse selle pärast, et ta tajub rohkem ja teab enam, või kes on ennast mungana eraldanud teistest (tähendab ju munk kreeka keeles üksikut). Üksilduse ja eraldatuse tõttu peab ta kannatama. Tänapäeval ei saa ka mõõda minna psühhoanalüütilisest tõlgendusest ja selles kontekstis oleks kunstiteos juba mees–kunstnik Arraku alateadvuse teadlik väljendus, kus mees– (tema ise) ja naiskujud on teineteise ja falloiseid sugesteerivate tulpade külge seotud — niisiis, mehe seotus naise külge falloise kaudu ja mehe tõlgenduses.

Ka suureformaadilises õlimaalis „**Tarkus**“ (Evangelist, 1985) tunneme Arraku ära. Riitus on siin jälle lihtne ja ajatu: mungarüü. Mees seisab, käes raamat, mis on ühest küljest evangelisti, teisest küljest tarkuse atribuut (sest tuleb ju sõna „piibel“ kreekakeelsest sõnast „raamat“). Kunstnik Arrak kui munk, evangelist, uskuja, teadja, pühendatu ja valgustaja — seda oma kunsti kaudu — on siiski eraldatud ülejäänud maailmast, üksik. Sellisel kujutlusel on ikonograafiline traditsioon renessansiajast saadik.

Huvitav on „**Autoportree maskis**“ (1983), kus mask on kunstniku pärisnägu selles elus, kuna tõeline „mina“ või psühholoog Carl Gustav Jungi süvapsühholoogia järgi ja kirjanik–psühhiaater Vaino Vahingu eestinduses i s e (*Selbst*) on kusagil seespool, maski taga ja riiete all. Kas on see i s e inimese ajatu tuum? On raske määratleda, kust algab mask ja kus lõpeb i s e. Inimene elab maskiga, see on tema kilp välisilma suhtlemisel. Maskiga mees–kunstnik on seotud fallosekujulise kepi külge. Selja taga müüriaknast

paistab jälle unenäoline ideaalmaastik mägedega, mis meenutavad fosforiidilademeid, ja kaugete ehitistega. Taevas, pilved ja aknaavaus on juba ühte sulamas. Igal juhul on see kunstnikul juba selja taga kas minevikuna, või erinev dimensioon. Ka mineviku fosforiidimäed võtavad mälestustes ohutu ja ilusa kuju, on juba muutunud millekski muuks.

Autobiograafilise maali „**Mees trepil**“ (1976) kohta kirjutab Jüri Arrak Vaino Vahingule: „Mul on suur pilt valmis ja ma tõstsin selle teise tupp. Teen praegu ühte väiksemat 200x110 cm. Trepist laskub mees, hügelkindad kaenla all. Mehel on nägu minu moodi“⁴. Kunstnik on mungarüüs, sammub paljajalu trepist alla ja hoiab süles salapäraseid suuri punaseid kindaid / käsi, näos on vaevatud ja väsinud ilme. Selja taga üleval paistab kaaruksest heleroheline ideaalmaastik tornide ja sinise taevaga. Kunstnik kui alkeemik, kes laskub alateadvuse sügavusse ja maagiasse, et sealt endale avastada loomingukulda ja aardeid, kuid näos on väsinud ja vaevatud ilme: „Kuradi raske on kunstniku elu, kuidas teised ka sellest aru ei saa“⁵.

Avaused erinevatesse ruumidesse on üks Arraku kunstiteoste omapäradest⁶. On aknad, ukсед, tunnelid, mis näitavad mingisugust ideaalmaastikku tihtipeale siniste mägede ja vahest ka kaugel asuvate keskaegsete ehitiste ja tornidega. 1973. aastal kirjutas Arrak Vaino Vahingule: „Kõik see avauste, uste ja akende maailm on mind tükk aega alateadlikult vallutanud ja nüüd, kus sellest ise enese jaoks aru sain, teeb mulle järjest rohkem muret. Vehi nagu vampiiri minema, aga see imeb ennast järjest suuremaks ja ta on söönud nõrgemat ohvrit, kuni üks paisub ja teine kortsub, vahepealset selles loos pole“⁷.

Arraku maal „**Basseinis**“ valmis 1975. aastal. Kirjas Vahingule on ta öelnud: „Praegu maalin maal ühte pilti 92x120 cm, kus basseinis (siseruumis) on inimesed ja nende vahel on mingisugused arusaamatused. Läbi ukse paistab maastik mägedega.“

Raamatus „**Riik**“ kirjeldab Platon inimesi, kes on kogu aeg elanud hämaras koopas ja pole kunagi näinud tegelikke vorme, vaid ainult kahedimensioonilisi varje koopaseintel. Niisugustele inimestele on võimatu selgeks teha, milline

on maailm väljaspool, mis vahetevahel virvendab. Platoni mõistes on välismaailm see tegelik ideaalmaailm ja meie maailm siin elus ainult varjukujutis sellest tegelikkusest. Nii võib ka Arraku maali tõlgendada igavese elu perspektiivist, kus basseinis sumajad oleme meie siin ilmas ja väljas valguses see tegelik kosmiline dimensioon, mida praegu ja siin ei mõisteta.

Teisest küljest võib basseini ja siseruum sümboliseerida inimese seestmist alateadvuse maailma, mis vastandub teadvusele ja päeva-valgusele välisilmas. Sellest aspektist vaadatuna sümboliseerivad kujud basseinis Jungi „varju“ elemente, mis on surutud alateadvuse basseini. Jungil on need arhetüüpilised varjuküljed, mida inimene ise ei taha tunnista, mis on omavahel konfliktis ja mida inimene ei suuda integreerida oma teadliku „minaga“, mis on väljaspool. Kujud Arraku basseinis on kas pimedad, vigased või lihtsalt ei suuda tegelda välismaailma olemasoluga. Analooilisest aspektist võib samuti interpreteerida Arraku loomakujundeid ja maskidega või maskideta elukaid kui sümboleid, mis viitavad arhetüüpilistele omadustele. Need on sümbolvahendid, mille kaudu Arrak esitab küsimusi inimkonna olemusest.

Millest jutustavad meile Jüri Arraku taiesed ja kuidas analüüsida Arraku kunstimaailma ja maailmakontseptsiooni? Tunnetame Arraku maalides küllaltki reaalselt ruumi ja konkreetseid, kuid vahetevahel endast välja valguvaid vorme ja kujundeid. Arraku kunstimaailm ei ole aga meie igapäevane realistlik maailm ja tema maalide ruum ei ole see, mida tajume igapäevases ärkvel olevas elus, vaid see on pigem sürreaalne unenägu ja fantaasia maailm, kus kõik on võimalik, kus elanikud on küll inimlikud, kuid mitte inimesed meie igapäevases reaalses maailmast. Need on moonutatud ilmete ja vormidega kummalised ajatud tüüpelanikud, kes näivad olevat mingis salapärasest rituaalses, meile tihti arusaamatus, aga neile endile ülitähtsas tegevuses. See on maailm, kus inimesed ja elevandid lendavad ja loomadel on inimsilmad, kus kõik on samal ajal tuttav ja tajutav, võõras ja haihtuv. Jüri Arrak on ütelnud, et see nõukogude maailm, kus tema elab / elas, ongi niisugune irratsionaalne ja seda ei saavatki teistmoodi kujutada. Poliitiline seletus on aga

ainult pool tõde, sest Arraku rändurid on igaviku rändurid.

Üks tabavamaid analüüse Jüri Arrakust on Vaino Vahingu artikkel „Arrak iseenest (kujund asine ja ülev)“, millest on juba tsiteeritud, kirjutatud veebruaris 1983. aastal Arraku personaalnäituse puhul Kadriorus. Vahingu iseloomustus Arrakust kui „irratsioonalsest sümbolist“ on huvitav ja minu meelest tõene. Parafraaserides prantsuse filosoofi Henri Bergsoni, seostab Vahing Arraku loomingu protsessiga „asjade sisepoolde, pürnonistide jäämäe alumise osa, selle tõelise tegelikkuse, mis olemuselt on liikumine, loov areng ja mis jääb intellektile käsitatavaks“. See on loomingu intuiitvne osa, mis tõuseb alateadvusest esile kerkinud sümbolkujundite kaudu maalidesse.

Vahing kirjutab, et Arraku töödes eelneb fantaasia mõttele ja mitte vastupidi ja et Arrak identifitseerub oma kunsti kaudu oma teadvustamata tungidega, kus lõppkujud „ilmneb Arrakul mitteteadlikult ja mitteteadvuslikult ja dikteerib ta maalide sisu, millest leitakse tagantjärele seoseid meie igapäevaste probleemidega“. Vahingut tuleb usaldada, sest ta tunneb Arrakut paremini kui kunstiajaloolased. Vahingu ja Arraku kirjavahetus, kui seda kunagi avaldatakse, annab kindlasti huvitava allikmaterjali Arraku kunstimaailma uurijatele. Vaino Vahing pole ka ainuke psühhiaater, kellega Arrakul on kirjavahetus.

Arraku loomingu protsessi võib võrrelda Carl Jungi „aktiivse ettekujutusega“ (*active imagination*), mida Jung kirjeldab kui „fantasmide jada, mille on loonud sihi teadlik keskendumine... [ja mis] päästab valla alateadvuse ja loob arhetüüpilistest kujutelmadest ja assotsiatsioonidest rikka ainese“⁸. Jung võrdleb aktiivset ettekujutust alkeemikute *imaginatio*’ga, mis on nagu „*secundum naturum*’i sisima kuju aktiivne esilemanamine, mõtte või ideeloome autentne suursaavutus, mis... mis haarab ühte seesmist tõigad ja portreeterib neid loomutuult. Tulemuseks on oopus, kunstiteos“⁹. Carl Jungi järgi avaldub inimkonna olemus sümbolites, mis on ilmutused sügaval kollektiivses alateadvuses peituvatest arhetüüpidest. Arhetüübid ilmnevad sümboolsel kujul — müütides, unenäguades ja spontaanses kunstniku loomings. Jung leiab, et iga ajastu üngib arhetüüpidele uusi sümboleid. Ka on Arra-

ku ainevaldkond tihti kas otseselt laenatud mütoloogias või on siis kaudeid viitelisi sugemeid müütide maailmast ehk kristlikust ikonograafiast. Arraku müütide esitamises on aga peaaegu alati mingisuguseid erinevusi, midagi on teistmoodi ja ei klapi tuntud lugudega. Jungi mõistes võiks öelda, et kunstnik otsib sümboleid meie ajastule ja ühiskonnale. Paraku ei taha ma aga sugugi jätta muljet, nagu illustreeriks Arrak teadlikult Jungi teooriaid või et tema sümboleid otsing oleks teadlik. Ei ole tõenäoline, et Arrak ise Jungi raamatuid põhjalikult lugenudki oleks. Siiski oli Arraku laiem kultuuritaust 1960. aastate Eesti, kus paljud selle sajandi filosoofilised ja psühholoogilised mõisted leidsid intensiivset vahendamist, diskuteerimist ja ka läbitunneta- mist. Need mõjud ja viited, mis esinevad Arraku kunstis, on juba tema enda poolt täielikult oman- datud, uuendatud ja kohandatud, on saanud tema omaks, nii et ei meenugi alati, kuidas täpselt ja kelle kaudu esimesed impulsid olid vahendatud. Nii on ka Freud ja Jung, koos nendele omaste sümboolitega, saanud 60. aastate eesti otsivale ja avatud noorele loovintelligentsile loomulikuks ja integreeritud osaks nende maailmakontseptsioo- nist. 20. sajandi teisel poolel on terves lääne- maailmas Freudi psühhoanalüütiline sümboolika ja Jungi arhetüüpide mõisted saanud juba välja- kujunenud uuteks ikonograafilisteks süstee- mideks, nagu vanasti oli kristlik ikonograafia. Fal- lose sümboolid ei illustreeri enam Freudi ega mas- kid Jungi — kuigi neid võib psühhoanalüütilise teooria järgi lahti mõtestada —, vaid on vahendid, mille kaudu saab analüüsida psühholoogilist situatsiooni ja mõista inimkonna olemust...

Võtne Arraku kunsti süvapsühholoogi- liseks interpretatsiooniks annab tema kirjutatud ja illustreeritud lasteraamat „**Panga Rehe ju- tud**“ (1975), mis kirjeldab Arrakute perekonna seiklusi Pärnumaal asuvas suvetalus. Raamat rää- gib kolli moodi elukast, kelle nimi on Maiv ja kes näeb välja nagu kujud Arraku selleaegsetel maali- del ning ilmutab ennast isa Jüri unenägudes, et teda hoiatada ja kaitsta. See avab ukse analoogi- listele tõlgendustele maalide tegelastest, kes on unenägude fenomenid alateadvusest, kunstniku varjuküljed või vaimud. Arrak ongi mulle signee- rinud oma raamatu järgmise allkirjaga: J. Arrak (Maiv).

Sageli esinevad Arraku maalides teemad, mis parafraseerivad piiblitlugusid ja kristlikku ikonograafiat. Näiteks on maalil „**Perekond**“ (1978) viited traditsioonilisele *Pühale perekon- nale* kristlikus ikonograafias, kuid siin ei ole enam kaitseingleid ega katust pea kohal nagu vanasti, vaid üks hirmunud grupp armetuid olevusi kahe teivastele toetuva õhukese paneeli vahel, mis või- vad iga hetk kokku variseda ja paisata ehmunud, kaitsetud olendid tühjusse. Võib-olla sümbooliseer- rib see maal inimkonna lühikest ja ebakindlat teekonda maakeral, mida ähvardab haihtumine kosmilise tühjusse? Jumalalt ei ole siin abi loota. Teisalt on siin kindlasti ka viited Mustamäe ja Lasnamäe paneelilamutele.

Pühast õhtusöömaajast on Arrakul saanud ilmalik „**Arutelu looduskaitse teemal**“ (1976), kus osalejad istuvad bürokraatliku laua taga, žestikuleerivad mõttetult ja vahivad tühjade pilkudega ringi. Sellest arutelust ei saagi tulla konstruktivseid ja positiivseid otsuseid. Arutlus- objektiks on esiplaanil olev roheline potilill, oma loomulikust keskkonnast looduses eemaldatud, mille tulevik on samuti ohustatud, nagu oli Kris- tus ja ristiusk. Lootust ei ole ka siin, sest „büro- kraadid“ on keeranud loodusele selja. Küllap siin on vihjeid täitevkomiteedele ja nõukogude bürokraatidele, kes olid keeranud selja kõigele inimlikule. „**Mägedes**“ (1985) viitab mägijutluse teemale Piiblist ja „**Kroonikakirjutaja**“ (1978) tuletab meelde apostli- ja pühakute pilte krist- likust ikonograafiast. Arraku kirjutaja sepi- seb fanaatilise kontsentratsiooniga mingisugust sala- pärast traktaati, kui ülejäänud maailm magab.

Litograafiline leht „**Elu fragment**“ (1980) võimaldab huvitavaid ikonograafilisi lahendusi. Põhiline ainek on Piiblist, viimsest kohtupäevast (Johanneses Ilmutusraamatu 20. peatükk, 11–15 salmist), kus on juttu suurest val- gest troonist ja sellest, kes seal istus, surnutest trooni ees ja avatud eluraamatust, mille järgi mõis- tetakse kohut. Keskaegsetes illustratsioonides oli seal Jumala asemel Kristus ja juba keskajal võis leida illustratsioonides ikonograafilisi variat- sioone. Mõnel pool on Kristuse käes raamat, nagu Piibli tekst ette näeb, vahel on tal aga käes mõök ja riigiõun. Arraku kohtumõistjal on käes kaks nõiavitsa, millest üks samaneb pildaga. Nende abil otsustatakse hinge saatus. Erinev on ka laud

trooni ees, mis viitab bürookraadikele kirjutuslaudadele. Ees keskel lamab surnu ja selle kohal hõljub valge ühesilmne „hing“, mis on juba kehast eemaldunud. Paremal jälgivad tõsised olendid kohtuniku otsust. Ei tea, kas nad on surnud, sealpool elu, või on siin ja ootamas oma järjekorda. All paremal on kaks väljasirutatud kätt valmis keha ära allapoole tõmbama. Keskel ülal on tunnelikujuline värv. Arraku pildis ei otsustata hinge saatust lahtise raamatu järgi, vaid salapärase nõiariistadega. Huvitav on ka, et kohtumõistja ise ei ole päris vaba, vaid ripub mantlipidi konksu küljes. Mida see kõik tähendab?

Viimse kohtupäeva teemade kõrval meenub Raymond Moody raamat „Life after life“ (1975), kus inimesed, kes on olnud juba kliiniliselt surnud ja siis uuesti ellu ärganud, kirjeldavad oma nägemusi enne ärkamist. Paljud on väitnud, et nad on ennast tundnud õhus hõljumas, liikunud tunnelit mööda valguse poole, näinud kohtumõistjat või Jumalat ja ka varem surnud sugulasi ning tuttavaid. Platoni „Riigis“ on analoogilisi kirjeldusi ja ka Tiibeti surnuteraamatus räägitakse sündmustest pärast surma, mis sarnanevad Raymond Moody raamatus kirjeldatuga. Arraku pildis on ikonograafilisi lahendusi, mis erinevad kristlikust traditsioonist ja viitavad teistele allikatele. Siiski ei anna Arrak meile lihtsaid lahendusi ja vastuseid. Kohtumõistja ei ole ise vaba ja kogu rituaal jääb meile lõpuks arusaamatuks. See on Arraku kunsti üks omapäradest ja see on, mis tõstab tema kunsti illustratsioonist kõrgemale.

Üks oluline maal Arraku loomingus on autobiograafiline „**Jüri võitlus lohega**“, mille esimene versioon valmis 1979. aastal. Arrak kirjutab vahingule:

„Tulin ateljeesse ja panin lõuendi alusraamile 100x170 cm, maalin sellele pildi „Jüri võitlus lohega“. Võitlus lohega seespool. Siiani on ikka tehtud, kuidas uljas ratsamees odaga surmab lohe ja päästab vangistusest kaunitari... mina aga torman lohe sisse koos odaga ja läbistan lohe tagakeha jalgade vahelt. Seestpoolt, seespool ja sellepärast polegi pildi nimi Püha Jüri, vaid lihtsalt Jüri.“

Ikonograafiliselt on siin kombineeritud kaks kangelas müüti: müüt rüütlist, kes tapab lohe ja päästab kaunitari (Püha Jüri), ja müüt

kangelasest, kelle lohe alla neelab ja kes lõpuks tapab lohe seestpoolt. Arraku maalil on teine variant, ainult kirjas ja tiitlis (Jüri) on vihjed esimesele ja kristlikule ikonograafiale. Kirjast saame ka teada, et kangelane pole mitte ainult Jüri traditsioonilises mõistes, vaid Arrak ise. Teos on autobiograafiline. Punane lohe ei vaja eestlastele tänapäeval pikemat selgitust. Selles mõttes võib öelda, et teos on prohvetlik ja Arrak nägi juba 1978. aastal ette, et nõukogude punast lohet saab tappa ainult seestpoolt. Kui kunstnik-Jüri sümboliseerib maalil loovisikut, siis on prohvetlik ka see, et Eestis alustas lohetapmisega just loovintelligents. Terve võitlus toimub ju üle pruunide masside peade.

Ka keskaja illustratsioonides on lohed peaaegu alati punased. Punane värv sümboliseerib viha ja kirge. Kunstnik-kangelane on kollane, mis Vassili Kandinsky raamatus „Über das Geistige in der Kunst“, põhinedes teosoofilistel allikatel, sümboliseerib intuitsiooni ja intellekti¹⁰. Taustaks on sinine kardin, mis võiks tähendada spirituaalsust (teosoofilises mõistes) või lihtsalt eesti värvi, kui võitlus toimub Eesti eest. Tegevus toimub pruunide peade kohal, mis sümboliseerivad rahvamasse. Lõplahendus aga maalil ei selgu.

Püha Jüri võitlus lohega oli sageli kujutatud teema sajandivahetuse sümbolistidel. Seal kujunes Püha Jüri tüüpi kunstniku sümboliks, kes tundis ennast vaimset ja psühholoogiliselt eraldatud ülejäänud inimkonnast, surutud ühiskonna ääremaille oma erinevate ja sügavamate arusaamade ja vaimsete mõistete pärast. Arrak on öelnud, parafraaseerides Lunatšarskit: „Looja olgu ebatavaliselt tundliku närvisüsteemiga inimene, muidu ei peegelduks temas kõik ümberringi toimuv, kõik elav, liikuv ja muutuv...“¹¹. Ka Kandinsky „Sinist ratsanikku“ on tõlgendatud kui 20. sajandi Püha Jüri, mis sümboliseerib kunstniku läbimurdu vanast ja transformatsiooni uuele¹².

Kahekümnenda sajandi kunstnikud on ikka rohkem pööranud tähelepanu inimeste sisemaailmale, psüühilisele olemusele, et siis selle kaudu teadvustada inimese eksistentsi kosmilises kontekstis. Analüütilise psühholoogia mõistes võib tõlgendada lohe sisemusse sööstmist inimese alateadvuse pimedatesse kaikumidesse laskumisenä, et siis alateadvuse monumendist võidukalt

tagasi tulla pärast seda, kui kollektiivse psüühe ohtlikud elemendid on taltsutatud. Selle interpretatsiooni järgi tähendaks kunstniku võitlus lohega Arraku isikliku võitlust oma kirgede ja tumedate tungidega, mida ta ei ole veel suutnud teadvusse integreerida.

Arraku ainesük müütide maailmast ja fantaasiast, tema taieletes esinevad moonutatud vormid ja ebarealistlik, unenäoline ruumikujutus seostavad teda lääneeuroopa sürrealistliku liikumisega. Sürrealismi teooriaga seob teda ka maalide pingestamine erinevate tõelisuste kõrvutamise ja nihked ühest tasandist või tähendusest teise. Joonistuses „Rändur“ (1976) on pool pilti värviline pastell ja teine pool mustvalge sõejoonistus. Muutus tekib järsku, jääga tumeda joonena, mis suundub ülevalt vasakust nurgast alla ja millega ristub teise diagonaalina mustvalge meesfiguur, kes liigub pildiruumi sügavusse, mustvalgesse ossa paremal. Vasakule jääb sinise taeva, kollase põllu ja pruunikaskollaste kuhjadereaga maastik; paremal, mustvalges osas, on rändur, tume taeva laotus, diagonaalis suunduvad kuhjad, mis sarnanevad paremal olevate värvilistega, ja mingisugune kabelit meenutav maja, mille ees on pöösad. Hele päev muutub järsult tumedaks ööks, nagu toimuks ränduri minek teises ilmas, teises tasandis. Imelikud kollased pilvekujundid liiguvad siinpool rändurit, aga tema selja taga, teda jälitades. Ränduril on paremas käes kinnas — ons tal midagi varjata, salastada? — kaenla all kannab ta valget lehte, mis koorub välja tema selja tagant rüü küljest ja näib juba elavat oma elu. Valge leht on pildikompositsiooni keskfookuseks ja köidab esmalt vaataja pilku, järgmiseks keskendume poolfiguuris rändurile. Mehel on ettepoole kalduv kehahoiak, millest saab järeldada, et ta on liikumas mustvalge pildiosa sügavusse, paremale, kuhu suunavad ka mustvalgete kuhjade kompositsioonijooned. Kuna mehe asend jääb umbes pildi vaateleja samale kõrgusele, on ta vahendiks, mis tõmbab meid psühholoogiliselt otse pildiruumi. Paremale suunavad meid diagonaalis kuhjadejooned ja mehe hoiak, vasakule aga tõmbab hele värv ja teisele poole suunavad diagonaalid. Tekib pinge kahe pooluse, kahe tõmbejõu vahel, mis on omavahel vastandatud. Ja küsimused. Kes on see rändaja? Kuhu ta läheb?

Mida ta viib? Miks tal on kinnas käes? Mis ehitus see niisugune kabeli moodi ja kaaruksega on? Mida tähendavad värviline ja mustvalge pool pildist?

Tekivad vastanduvad mõisted öö—päev, olevik—minevik, siinpool—sealpool. Mees on mustvalge ja kuulub mustvalgesse maailma. Aga mida tähendavad värvilised pilvekujundid siinpool meest, mustvalges maailmas? Paratamatult tekivad assotsiatsioonid tumedate, salajaste poliitiliste käikude ja tegudega, kus leht mehe käes viitab käskkirjadele, mis on välja kasvanud viija isikust, tema Personist, aga mis juba elab oma elu ja suunab kandjat. Aga ehk viib rändur hoopis informatsiooni meie maailmast kusagile mujale, teise tasandisse? Või rändab ta oma karmilise lehega, mis vajab täitmist siin ilmas, selles elus, kui taamal paistab see tõeline värviline kosmiline tasand, mis teda siinpool vaid pilvekujuliste värvilaikudena saadab? Järgides süvapsühholoogilist interpretatsiooni, sööstab kunstnik ise valge lehega, mis on temast endast välja kasvanud, tumedasse alateadvuse maailma, et sealt inspiratsiooni leida. Need küsimused ja tasandid on kõik pildistruktuuri ja värvidesse programmeeritud ja tekitavad kunstidünaamikat ja pinget, mis jääb meid kummitama, sest vastust pole antud.

Kui arendada Juri Lotmani analüüsi Arraku sõejoonistustest taieatele, mis sisaldavad viiteid kristlikust ikonograafiast, siis avaneb võimalusi leida veelgi sügavamaid mõisteid ja harutada kunstniku loomeprotsessi tähendus-kontekstide dünaamikat.¹³ Arraku maal „Arutelu looduskaitse teemal“, millest juba varem oli juttu, viitab oma kompositsiooni ja mitmete motiividega kristliku traditsiooni Püha õhtusöömaaja kujutlustele. Paralleele sisendavad paljufiguuriline kompositsioon pika lauaga, eenduvad lauaosad, sinine taeva laotus maali keskel üleval ja mitme figuuri kehapoosid ja liigutused. Huvitav ilmalik paroodia Pühale õhtusöömaajale oli veel kerjaste bankett sürrealist Luis Buñueli filmis „Viridiana“ (1961), võib-olla on Arraku maalis viited ka sellele. Arraku ilmalik arutelu toimub maastiku foonil ja mitte siseruumis nagu piibiloos. Vaatluse all on roheline pövilill maali esiplaanil. Keskne figuur, kes asendab Kristust Püha õhtusöömaaja kujutlustes, hoiab käes piklikku objekti, kas

taimejuurikat või vilja, mis võiks ehk olla mingi viljakuse sümbol, sest kõne all on ju looduse kaitse. Laual on paberilehed, vihjed bürokraatiale, ja veel teine piklik koonusekujuline objekt. Isikud pildil on tühjade pilkudega, ükskõiksete nägudega, agiteeritud ja kokkusurutud, mis on täielik vastand renessansiaegsetele Püha õhtusöömaaja harmoonilistele kompositsioonidele. See on bürokraatlik vastand sakraalsele rituaalile, kus liturgilisest mõistest ja sakraalsest rituaalist on saanud büroorituual, mis on kaotanud mõtte ja potentsi, kuid mille tavad on visad muutuma. Nii on Arraku maali eitus Juri Lotmani mõistes sakraalne Püha õhtusöömaeg ja selle mõisted jälitavad ja pingestavad Arraku teemat ja tõukavad tema maali vastandavat sisu äärmuseni. Piiblliloo ainekist viib ka mõttet reetmisele ja küsimusele, kuidas maali kaitseobjekti hakatakse ohustama just seal istuvate isikute poolt. Nii loovad Jüri Arraku paralleelid, vastandid, viited, sisulised ja vormilised nihked mitmekihilisi tähenduslikke mõisteid ja dünaamilist kunstipinget ja neid võib harutada lõpmatuseni.

VIITED:

1. Käesolev artikkel on plisut ümber töötatud variant ettekandest, mis on peetud KLENK-i (Kesklääne Eesti Noorte Koondis) päeval Clevelandis 1987. a. novembrist. Veel vt. ka E. Sepp, „Man on the Stairs — a Search for Inner Self: An Approach towards the Iconographical Interpretation of Jüri Arrak's Art“, käskkirj ettekandest, peetud Eight Conference on Baltic Studios, University of Minnesota, St. Paul, June 19, 1982.
A Search for Inner Self: An Iconographical Interpretation of Jüri Arrak's Art“. Kataloogis „The Supernatural World of Jüri Arrak“, International Images Ltd. Sewickley, Pa. 1987.

2. E. Panofsky tähtsamad kunstmetodoloogilised kirjutised ilmusid raamatutes „Studies in Iconology“ (1939) ja „Meaning in the Visual Arts“ (1955).

3. Panofsky terminoloogias tekkis aastate jooksul nihe, alguses kasutas ta mõisteid „ikonograafilne analüüs kitsamas mõttes“ ja „ikonograafilne analüüs sügavamas mõttes“, hiljem asendasid neid ikonograafia ja ikonoloogia.

Vaata: Michael Ann Holly, „Panofsky and the Foundations of Art History“, Cornell University Press, Ithica, 1984, ja Joseph Margolis, „The Language of Art Criticism“, Detroit, 1965, lk. 79–80.

4. Vatno V a h i n g. „Arrak lseenesest (kujund, astne ja ülev)“, „Sirp ja Vasar“ 11. 02. 1983, nr. 6, lk. 8.

5. Jüri Arrak kirjutas Vatno Vahingule, Ibid.

6. Jüri Arrak on meenutanud, et akna motiivid tulid tema piltidesse Ülo Soostert mõjul. Vaata: Mari Põll, „Ülo Sooster, novaator ja traditsioonide kandja“, „Kunst“ 1986, 68 / 1, lk. 25.

7. Vahing, Op. cit.

8. C. G. J u n g. „The Archetypes and the Collective Unconscious“. Bollinger Series. Princeton University Press, 1980, lk. 49. Inglise keelest tõlkinud Andres Ehin.

9. C. G. J u n g. „Dreams“. Bollinger Series XX. Princeton University Press, 1974, lk. 241. Inglise keelest tõlkinud Andres Ehin.

10. Leonhard Lapin meenutab, et ANK-64 rühmituse tegevuse raames jättis talle sügava mulje 1965. a. sügisel toimunud Jüri Arraku loeng Kandinskyst. (Leonhard Lapin, „Startitud kuuekümnendatel; mälestust ja mõtteid“. „Kunst“ 1986, 68 / 1, lk. 19.)

11. Sirje E n d r e. „Õhtupoolik Jüri Arrakuga“. „Kultuur ja Elu“ 1981, nr. 5, lk. 22.

12. Peg W e i s s. „Kandinsky in Munich: Encounters and Transformations“, Kandinsky in Munich 1896–1914 (New York: The Solomon Guggenheim Museum, 1982), lk. 28–29.

13. Juri L o t m a n. „Pilditjada: jutustus ja jutustuse eitus“. „Sirp ja Vasar“ 7.10.1982.

M

JÜRI ARRAK

*Autoportreede vestlus
õli
1977*

M

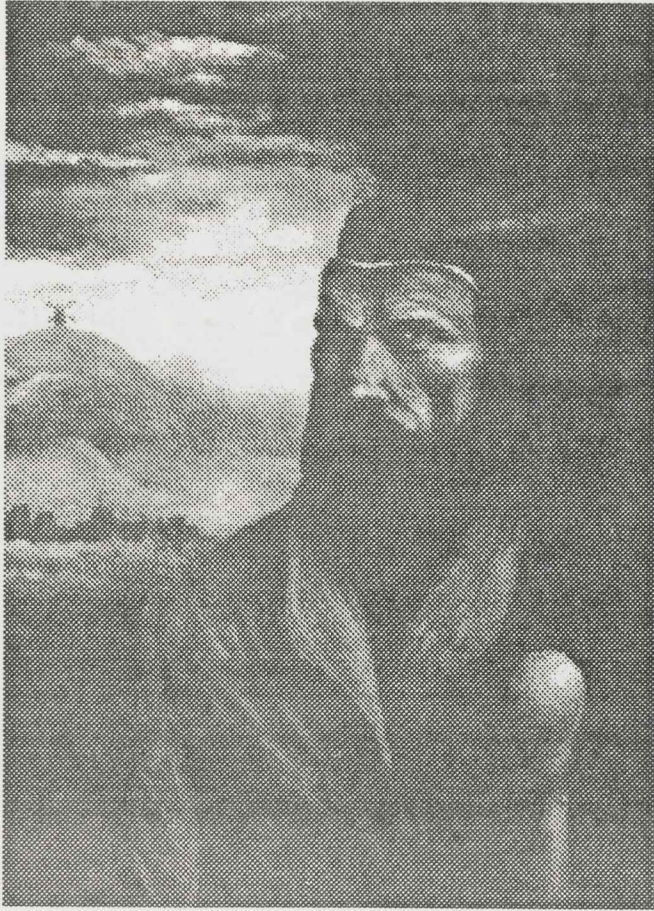
JÜRI ARRAK

Seotud
süsi
1982

M

JÜRI ARRAK

Autoportree maskis
õli
1983

M

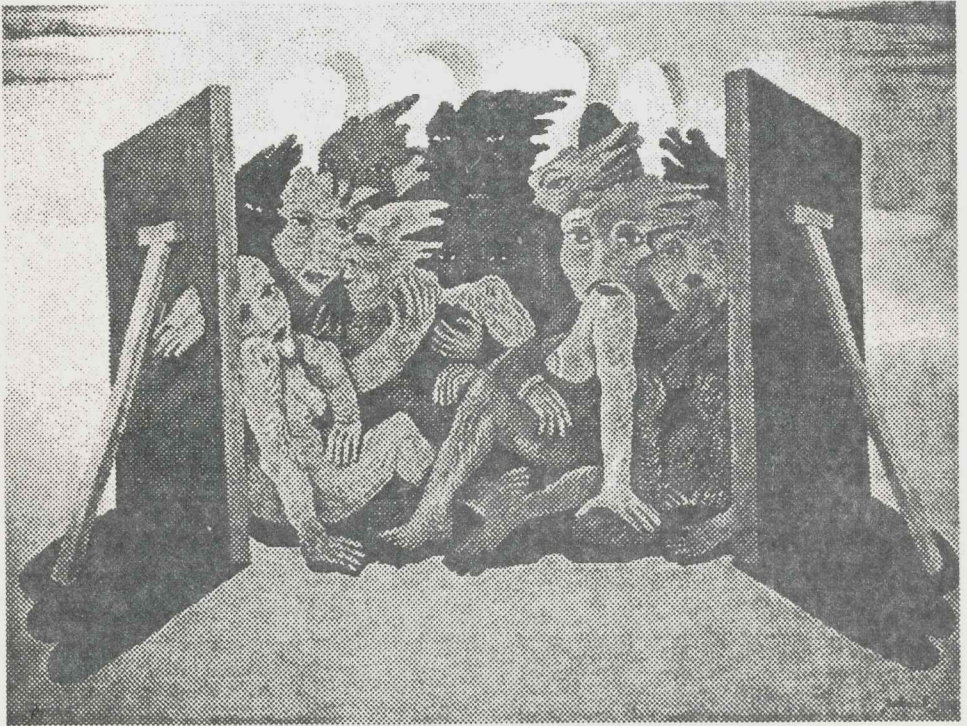
JÜRI ARRAK

*Mees trepil
õli
1976*

M

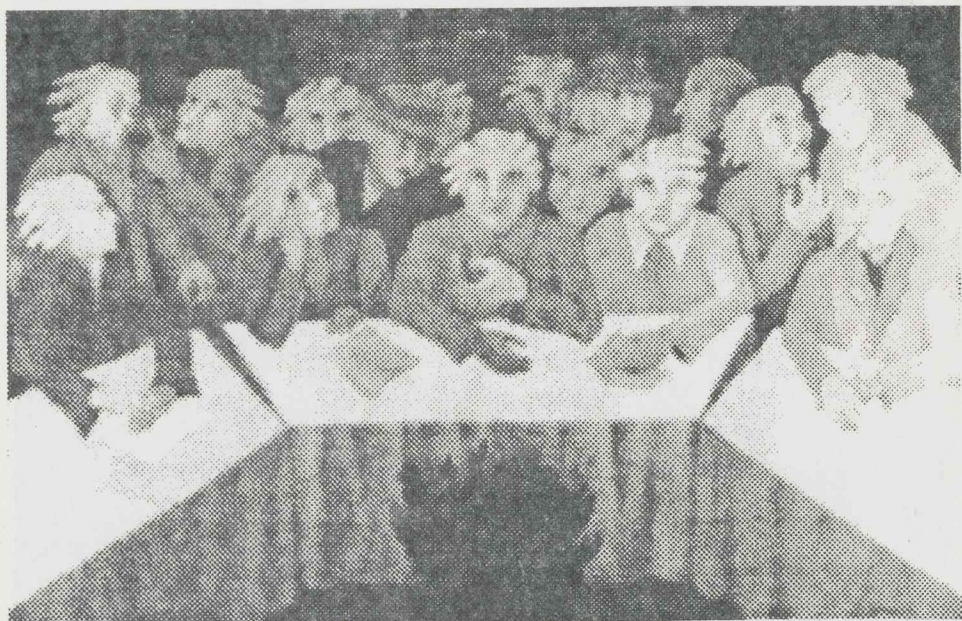
JÜRI ARRAK

*Perekond
õli
1978*

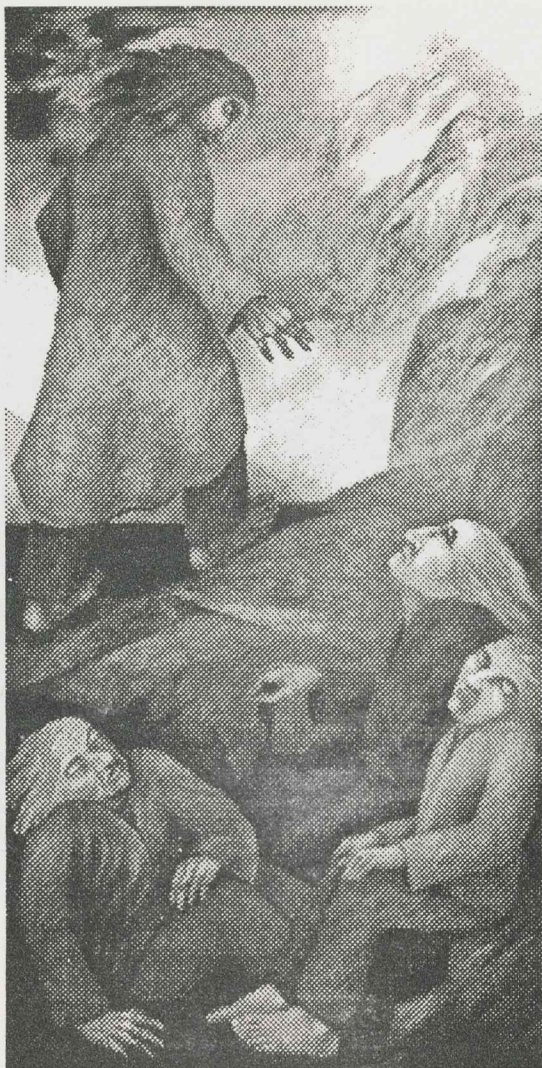

JÜRI ARRAK

*Arutelu looduskaitse teemal
õli
1976*

M
JÜRI ARRAK

Mägedes
õli
1985

M

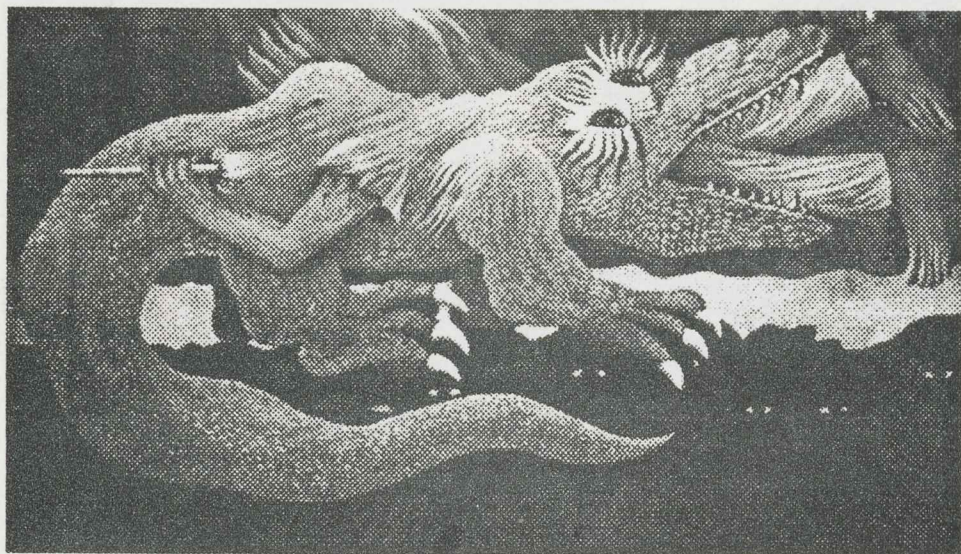
JÜRI ARRAK

Kroonikakirjutaja
õli
1978

M

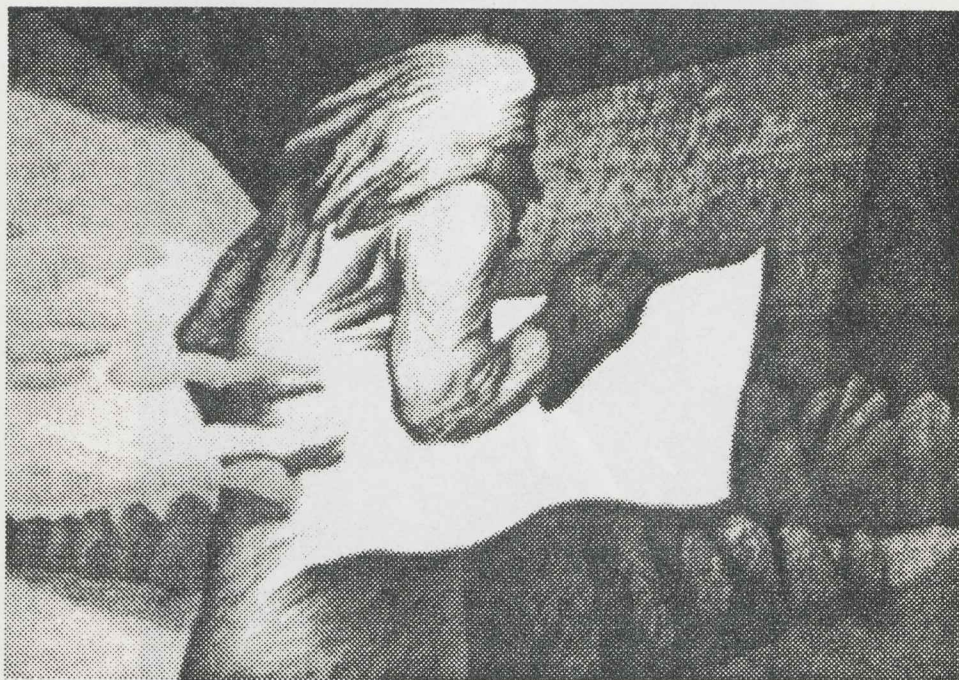
JÜRI ARRAK

Jüri võitlus lohega
õli
1979

M

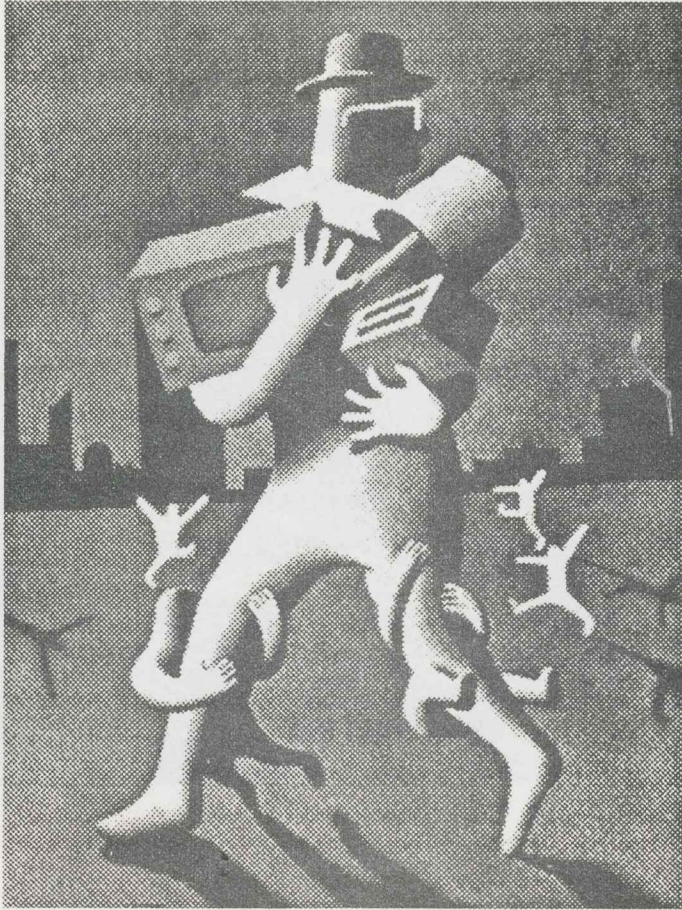
JÜRI ARRAK

*Rändur
õit
1976*

M

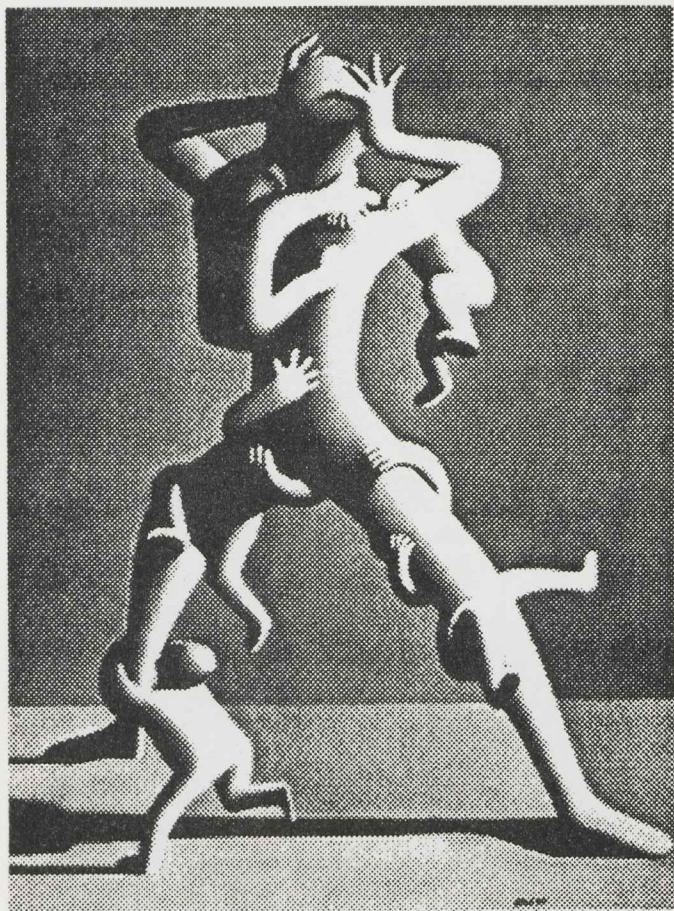
KALEV MARK KOSTABI

Materialism
õli
1982

M

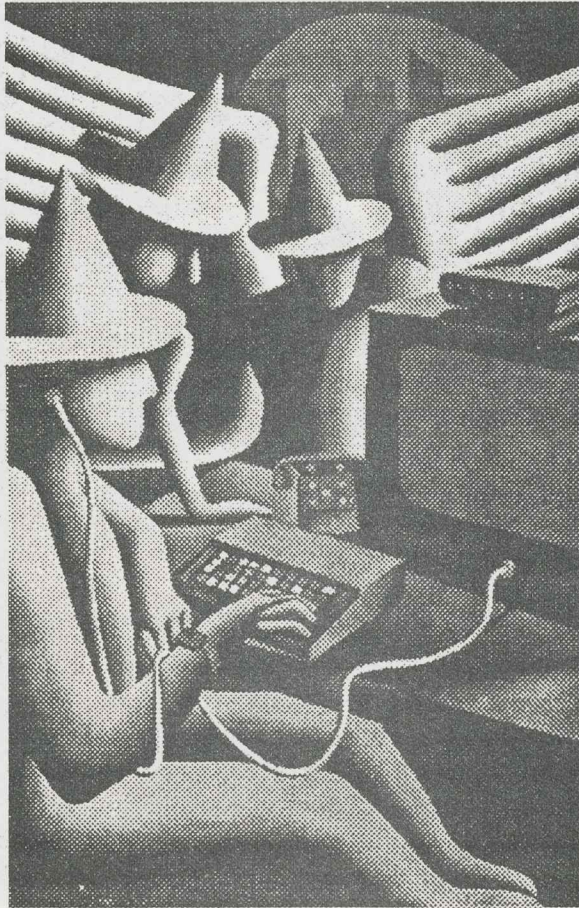
KALEV MARK KOSTABI

*Roning
õli
1982*

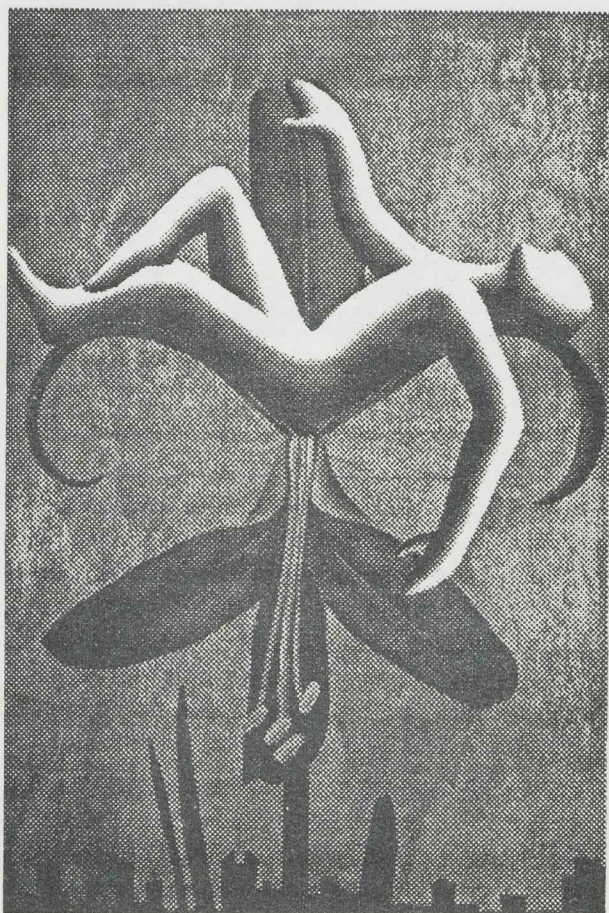
KALEV MARK KOSTABI

Ühendus
õli
1984

M

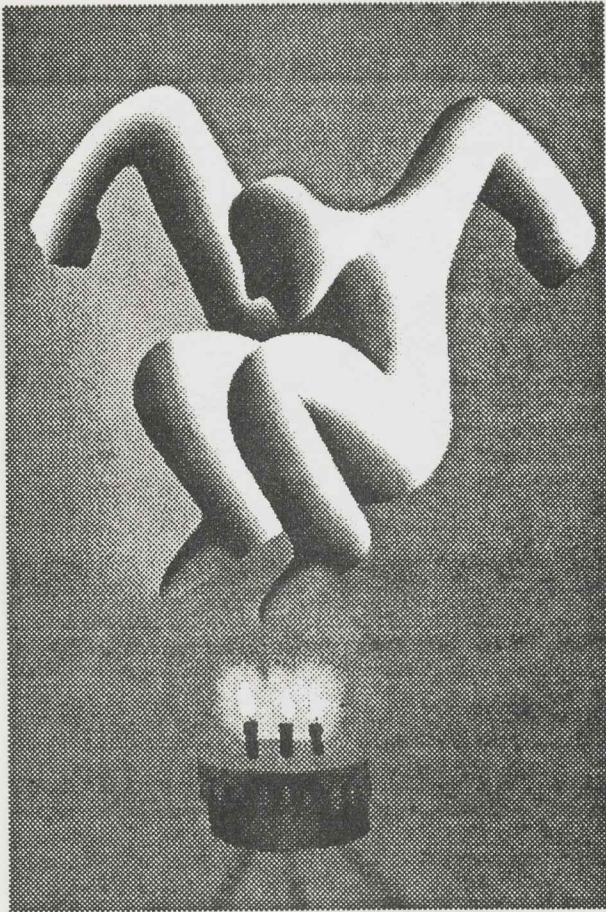
KALEV MARK KOSTABI

*Kurja lill
õli
1985*

KALEV MARK KOSTABI

*Tantrum
õli
1986*

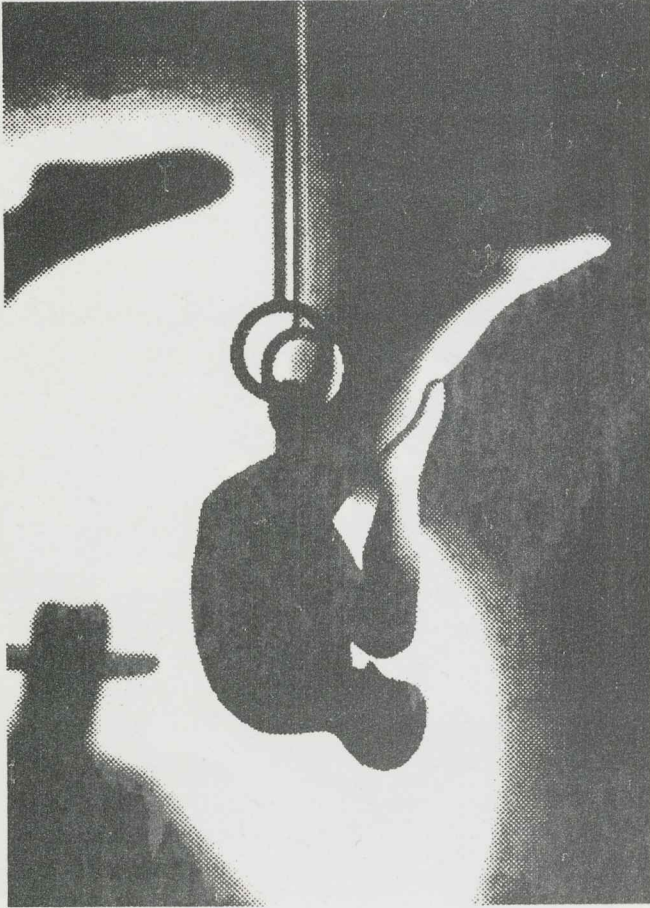
KALEV MARK KOSTABI

*Kauniduse edukäik
õli
1987*

M

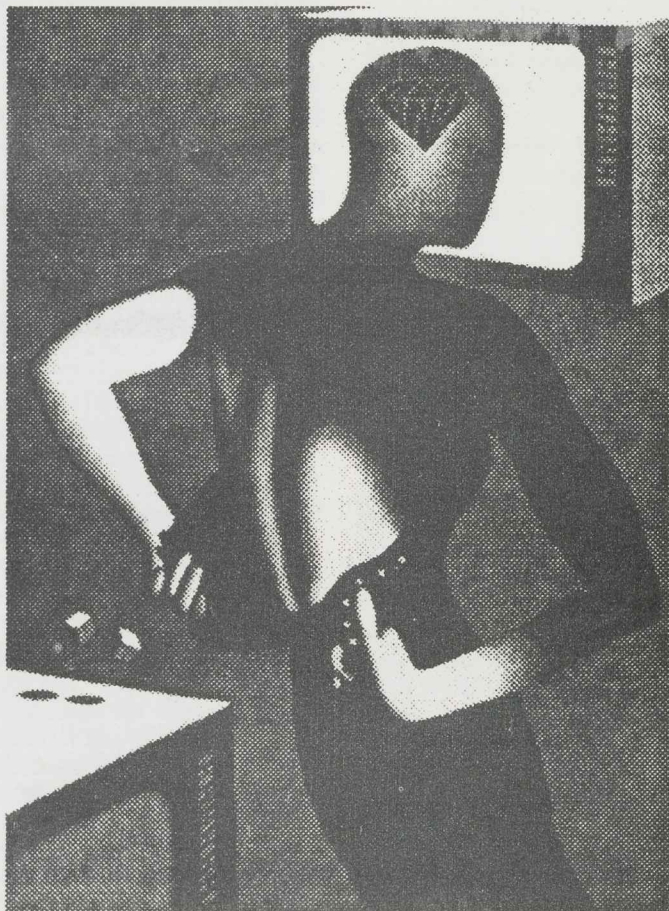
KALEV MARK KOSTABI

*Džungli gümnaстика
õli
1987*

M

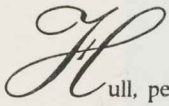
KALEV MARK KOSTABI

*Näita mulle teed
õli
1987*

M

SUSAN WYNDHAM • KUNST ÄRIKS •

ull, petis, geenius, ärikas — kõigi nende nimedega on New Yorgi maalikunstnikku **Mark Kostabi** õnnistatud, koguni uueks Andy Warholiks on teda nimetatud. Sel ajal, kui mahategijad irvitavad ta mitme mehega tehtud teoste üle, teeb kunstnik teoks oma viiesaja miljoni dollari kujulist suurt unistust.

Aastaks 2000 on Mark Kostabil kavas ehitada maailma kõige kõrgem maja ja asuda miljardeid dollareid teeniva korporatsiooni etteotsa. Me pole harjunud, et üks 31-aastane kunstnik sääraseid sihte seab, aga Kostabi on alati olnud pigem ärimees kui kunstnik. Juba praegu valmistab ta —võib—olla oleks toodab veel õigem sõna — oma teoseid kolmekorruselises Manhattani kaubalaos, millele on antud „Kostabi Maailma“ nimi. Puna-sinise fassaadi taga valitseb osalt disney'lik, osalt dickensilik õhkkond. Kolmkümmend viis palgalist, enamik nendest on kas maalijad või väljamõtlejad, värvivad pintsliiga lõuendit või istuvad joonistuslaudade taga, sünnitades järjekordseid maale Kostabi teatud tüüpi stiilis. Kostabi ise kondab nende keskel ringi, tehes ühele ettepaneku värvi muuta ja teisele piirjoont korrigeerida. Vahetevahel haarab ta pintsli, et näidata, mida nimelt ta silmas peab. Enamasti astub ta ligi alles siis, kui pilt on valmis ja vaja see allkirjaga varustada.

Kostabit on nimetatud maalikunsti šarlataniks ja kaheksakümnendate aastate lõpule sümptomaatiliseks kunstnikuks mitte ainuüksi sellepärast, et ta teosed on mitme mehega tehtud, vaid ka sellepärast, et ta rahvahulki trikkidega peibutab. Seepärast võreldakse New Yorgi

Mark Kostabi kuulsus pole viimaste aastatega kahanenud. Hoopis vastupidit — maailma ajakirjandus pühendab talle aina rohkem tähelepanu. Üks põhjalikumaid ülevaateid on ilmunud ajakirja „The Australian Magazine“ selle aasta aprillinumbris S. Wyndhami sulest. „Manal“ on hea meel seda artiklit eesti lugejalegi tutvustada.

A. E.

kunstiseltskonnas teda hilise Andy Warholiga, kes oli sama suur ekshibitsionist. Seljas ehtsatest sajadollarilistest rahatahtedest kokkuõmmeldud ülikond, heitis Kostabi ükskord ateljee põrandale sirakile ja lasi palehigis tööd rügavate palgatöölise taustal endast pilti teha. Telesaates „Kuuskümmend minutit“ roomas ta, klounikostüüm seljas, *Metropolitan Museum*'i trepist üles saali, kus oli välja pandud üks ta maalidest. Kaamera ees läks ta kaklema Ameerika televisiooni ühe kuulsama saatejuhiga — Norton Downey Nooremaga. Kaklus algas kui *performance*'i paroodia, aga muutus nii vägivaldseks, et seda *show*'d rahvale ei näidatudki. Kostabi on avaldanud ka intervjuusid iseendaga, kus ta nimetab oma vaimseteks isadeks John D. Rockefellerit ja kuninga Midast ja sõnastab järgmise kostavismi: „Mind ostetakse, järelikult olen olemas.“ Veel ütles ta reporterile: „Need on tobud, kes minu teoseid ostavad. Aga just nendes ostjates ongi mu maalide kogu moos.“

Kui te suudate uskuda, et keegi on pelga poosetamisega karjääri teinud, siis selles suhtes on Kostabi kaheksakümnendate aastate paha poisi parim võrdkuju. Aga 1992. aastal istub Kostabi koos teiste äritegelastega New Yorgi „Plaza“ hotellis ja sööb oma alalise laua taga miisliit ja puuvilju. Tema musta ülikonda kaudistavad veel mustemad ümmargused plekid ja ta punasel lipsul on suured valged laigud, aga oma pruune juukseid pole ta enam lasknud valgeks pleegitada või klambrite abil soengusse seada, silmadki pole tal enam totralt jõllis — selle asemal naeratab ta pingevabalt. „Ma arvan, et hakkam hakkam värgis selgusele jõudma,“ ütleb ta.

„Mõnikord ei tea ma isegi, kus kohas olen toores ja loll või kus kohas olen ma tõepoolest võimas kunstilooja. Üldiselt olen siiski täis kasvanud. Tegelikult olen nüüd mõnele mehele kardetavam kui kunagi varem, sest need, kes ei taha, et mul edu oleks, peavad nüüd midagi uut välja mõtlima, kuna jutt sellest, et olen šarlatan ja kõmutrikkide tegija, ei lähe enam läbi.“

Kostabi lausa kiirgab ameerikalikku eneseusku. Tal oli kombeks rääkida oma kavatsusest asutada „Kostabi Maailm“ igasse maakera suuremasse linna, aga siis leidis ta, et see läheb siiski liiga kalliks ja et sellel kõigel on tülikas silma peal hoida. „Mu uuel isiksusel on ekspansioonitug sama suur kui vanal,“ lisab ta kähku. „Nii olen tulnud mõttele luua kunstile pühendatud hoone. Sellest saab maailma kõige kõrgema maja.“ Üks arhitekt on 610 meetri kõrguse klaastorni juba valmis projekteerinud ja Kostabi peab läbirääkimisi, et Brooklynis krunt osta. Hoone hakkab kunstniku jutu järgi mahutama „Kostabi Maailma“, kunstnike stuudiodid ja kortereid, muuseume, kunstigaleriisid, kunstikoole, restorane, observatooriumi ja luksuskortereid rikastele, mille üüriga muud majakulutused kinni makstakse.

„Sellest tuleb iseküllastuv püstloodne kunstlinn,“ kuulutab Kostabi. „Meil on kõrghooneid, mis on pühendatud autodele või seebile. Nüüd saab ka kunst oma pilvelõhkuja. Selle ehitamine läheb maksma 500 miljonit dollarit, nii et hunnik raha tuleb mul kokku kühveldada. Vaja palju maale valmis teha. Seepärast läheb mul vaja 200 palgalist maalijat. Kaheksateistkümne kuuga tahan toota 30 000 maali, 30 000 lehte stampgraafikat, 150 000 skulptuuri ja 150 000 joonistust. Kui kõik see kehtiva turuhinnaga maha müüa, ongi 500 miljonit koos. Kumu torni ümber tagab kunsti müügitäht ja asi hakkabki ilmet võtma. Selles on oma raudne loogika. Kes teab, võib-olla jääb Kostabi jänni, aga võib-olla tõmbab ta haneks kogu ülejäanud kunstimaailma. Igatahes on see torn juba ta piltide peale ilmunud ja ta väidab, et kavatsusest rääkimine võimaldab seda teoks teha. Varem on see tal ju läbi läinud. Kui ta kümme aastat tagasi New Yorki saabus, polnud tal ei nime ega sidemeid. Ta oli eestlasest

vaskpillimeistri üks neljast lapsest. Koolipõlv möödus tal tõrjutu armetus olukorras. „Siiski olin Ameerika dollariunistuse hobuseannusest läbi imibunud. Mul on sees tugev tung teha oma vanemad õnnelikuks.“

Kunstitudengina Kalifornias müüs ta mõned oma joonistused sääraستهle kuulsatele kunstiinimestele nagu Aaron Spelling ja Norman Lear. Need joonistused heitsid kalki nalja seltskonnaelu absurduse üle — ilma nägudeta inimkujud meelitatakse petiste poolt koosolekutele või karjääritreppe pidi üles ronima. Aga New Yorgis „lüksasid 50 või 60 galeriid mu ainuäituse tagasi, ei tahtnud mind ka ajakirjade kunstitoimetuste juhatajad. Hiljem hakkasin aru saama, et algul tuleb pildid koos teiste kunstnikega ühishäitusel välja panna“. Seda ta hakkaski tegema. Ta uuris välja, kus kohas järgmine tähtis vernissaaž toimub, sobitas enda kutsutud külaliste suure summa sisse ja torkas oma nina kahe võõra inimese omavahelisse vestlusse. „Nad tegid mind tuttavaks viie inimesega, kes igaüks omakorda tutvustasid mind veel viiega. Nüüd oli mul 25 uut tuttavat. Seejärel käisin veel mitmel vernissaažil ja hakkasin külastama ka kunstnike ateljeesid. Ja mõne nädala pärast rippusid mu pildid ühel rühmanäitusel. Ja veel kolme nädala pärast olin osaline kolmel rühmanäitusel, mis kõik ühel ja samal õhtul avati. Sel aastal (1983) sain ühelt ajakirjalt kõige tõdõjõudsama kunstniku preemia, kuna keegi teine polnud nii paljustest näitustest osa võtnud. Siitpeale tõusin raketina kunstiaevasse — üks muuseuminäitus tuli teise otsa ja kunstikaupmehed läksid mu taieste pärast kaklema. Nende hulgas oli rohkesti äsjaseid mahamaterdajaid. Enne ei tahtnud nemad minu tõid vastu võtta, nüüd ei tahtnud mina nende käest raha vastu võtta.“

Kaheksakümnendate aastate kunstibuum oli parajasti pihta hakkamas ja isegi graffitisid kritseldavatest piimahabemetest said üle õõ staa. id. Nüüd maalib Kostabi oma näotuid kujusid lõuendile. „Kinnisvara jagamine“ (*Real Estate Deal*) kujutab meest, kellele kitsal põiktänaval astub ligi lepingut ja sullepead käes hoidev kõirilõikaja. „Armastajad“ (*Lovers*) näitab

meile teineteisesse põimunud paari, kes on lootusetult kinni Walkmanni plaadimängijas. „Mitmeharulisel lassol“ (*Multiple Lasso*) näeme meest, kes loobib silmuseid oma töökaaslastele kaela. Samal ajal, kui Kostabi suurärimeeste kasuahnust ründas, trügis ta ise nende sekka. 1987. aastal avaldas ta kuulutuse: „Vajatakse vilunud ja akadeemiliselt realistlikke maalijaid, kes teeksid Mark Kostabi joonistuste põhjal õlimaale. Ekspressionistid ärgu tulgu!“ Teine kuulutus kõlas nii: „Vajatakse leidlikke kunstnikke, kes pakuksid välja ideid Mark Kostabi maalidele. Tasu — 7 dollarit tunnis.“

„Ma olen välja töötanud menuka stiili, mille viljelemine, nagu näha, ka teistele üle jõu ei käi,“ seletab kunstnik. „Mispärast peaksin oma aega ja annet raiskama? Piisab, kui ma idee annan. Siis aga mõtlesin — küllap Marcel Duchampi otsesel mõjul —, et kui nad juba mu ideesid teoks teha oskavad, siis tulevad nad ka ideede väljanuputamisega toime. Mul on mõned mehed, kelle loovad võimend väljendusidki peaaesjalikult ideede väljamõtlemises Kostabi tundelaadile sobivas vaimus.“

Kui saatesarja „Rikaste ja kuulsate meeste eluviisid“ reporter tuli kelmikalt noort kunstnikku usutema, leidis Kostabi, et tema tollaegne kuuest palgalisest koosnev personal ei avalda televisioonis piisavalt muljet. Seepärast ajas ta kokku üle kolmekümne sõbra, et need ta abilistena kaamera ees poseeriksid. „Telemehed said uhke saate, kuhu mahtusid sisse kõik mu üle võlli viskamised ja hullutamised. Mõni kuu hiljem aitas saavutatud kuulsus mul oma äri laiendada. Nüüd ei tunne ma sohal lõsutasid end sugugi mõnusasti — ma tunnen mõnu hoopis loomisest ja see on väga tore. Ma saan hakkama asjadega, mis panevad hämmastama ja mida ükski hing ei usu.“

Praegu maksab „Kostabi Maailm“ maksumedena riigile 13 000 dollarit nädalas. Sissetulek on igal aastal kahekordistunud: 1989. aastal oli see miljon dollarit, mullu aga juba neli miljonit, mis äratub aukartust.

Hindu hoitakse meelega madalal — taiesed maksavad 9500–27 000 dollarit tükk,

kasumi tagab hulгимүүк. Siiski on teada, et üks maal müüdi ostja poolt edasi 81 000 dollari eest. Kostabi elab üksinda miljon dollarit maksuma läinud korteris ühe pilvelõhkuja kuuekümnepäevandil korrusel. Akendest avaneb vaade üle kogu Manhattani. Mööbel on tal kuuekümnepäevandil stiilis ja seintel ripuvad ta oma pildid. Ta kõneleb arvudes: „Nädalas teeme keskeltäbi 12,5 maali. Olen maalinud ühtekokku 2300 suurt õlimaali ja 1800 nendest on maha müüdnud. Veel 140 müüme õige pea ühele Hollandi kunstikaupmehele. Joonistusi, stampgraafikat ja skulptuure on mul lugematu hulk. „Kostabi Maailma“ mõttetanklas — väikeses, valgete seintega toas — räägivad kaks väljamõtletaja oma tööst. Nad mõlemad on kunstnikud, kelle omad tööd on Kostabi omadest väga erinevad. Nad töötavad siin vaid raha pärast. Nad teevad joonistusi, mis lähevad kõigepealt kaasteenijate komisjoni ette kinnitamiseks, siis jäävad nad ootama, et mõni maalija neid välja valiks ja suurendatud kompositsiooni lõuendile kannaks. Ideesid võetakse avalikult fotode ja kuulutuste pealt. Sama tihti pilatakse kõrge kunsti maailma (ühe maali peal on Van Goghi „Iirised“ võrsutanud sajadollarise pangatähe kujulisi õislehti. Praegu parodeerib Kostabi iseennast. Maalidel kujutab ta „Kostabi Maailma“ tohutu automaatkassana või orjalaevana.

Mark Cockrill, väljapaistev poliitiline karikaturist, on Kostabi küpsemist jälginud. „Mark on kõige keskendunud ja lõõgivõimsam isiksus, keda ma tunnen. „Kostabi Maailmast“ pidi algul saama Kostabi maalide samane koht, kus inimesed on otseselt leskmesilased. Kuid see võis anda ka tagasilööke, sest inimesed ei pea lugu leskmesilaste tehtud tööst. Nüüd ei pea Kostabi siiski enam tola mängima, et pälvitada tähelepanu. Ollakse juba harjunud sellega, et siin tehku leiab ostja. Arvan, et inimesed on hakanud Kostabisse järjest tõsisemalt suhtuma. Kunstiturg üldiselt kitseneb — paljud kunstnikud ei pääse enam näitustele ja kunstigaleriisid suletakse. Aga Kostabi äri õitseb edasi, laieneb ja toob kenasti sisse.“

„See on lihtsalt ots, hea ots,“ ütleb Roman Scott, kleenuke, prillidega noormees. „See

on kõige parem töötas, mis mul kunagi on olnud.“ Kas teda ei häiri, et ta seda tööd oma nimel ei tee? „Algul ehk häiriski, aga nüüd enam mitte.“

Kostabi tunnistab, et mõni heldekäelisem kunstikoguja eelistaks saada ehtsa Kostabi omanikuks. Kunstniku mahamaterdajate hulka kuulub ka Sylvester Stallone, kes andis Kostabile kaks maali tagasi, kui see oli talle õelnud, et ta on ostnud kunsti, mis kõlbab vaid kanapeadele ja eesliitele. Kostabi ütleb, et Julian Schnabel, üks kõige edukamatest kaheksakümnendate aastate kunstnikest, ei suuda teda taluda. „Ta vihkab mind ja minu töid, vihkab kõike, mis ma ütlen või mida ma pooldan.“ Ometi usub Kostabi, et kogu ta kuulsus, ostjapoolse sõimuga tükkis, aitab tal läbimüügi rekordeid lüüa.

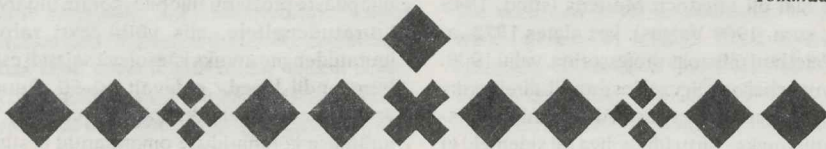
Kostabi pildid ripuvad kõige auväärsemates New Yorgi muuseumides — nagu näiteks Metropolitan'is ja Guggenheim'is, erakäte ostuting Itaaliast Jaapanini on seni ammendamata. Eestis on tal fännide klubi ja selle uue riigi president käis Kostabil külas. Kostabi on esinenud näitustega Melbourne'is ja Brisbane'is, kavas on väljapanek Sydney's.

New Yorgi kunstikoguja Norman Dubrow on nii suur Kostabi imetleja, et ühines hiljuti ta meeskonnaga loomenõuniku rollis. „Kõige paremad tööd on praegu käsil,“ ütleb ta, „meie väljamõtlejad on uskumatult head kunstnikud. Nende kujutlusvõime on otseku Kostabi isiksuse pikendus. Ja Mark ei ole enam lollitamise peal väljas. Rubens tegi ju sisuliselt sedasama. Temalgi oli hiigelsuur ateljee ja olen kindel, et tal oli tähtsaid maale, millesse tema pintsel ei puutunud. Kunsti väärtus peaks sõltuma töö kvaliteedist. Allkiri ja tegija isik ei tohiks asjasse puutuda.“

Kostabi maalib ikka veel oma käegagi, aga selle kohta ütleb ta ironiliselt: „See, mis ma ise olen maalinud või joonistanud, ei näe klassikalise Kostabi moodsa välja.“ Ta omad eksperimendidki lähevad kinnitamiseks komisjoni ette nagu kõik teised tööd.

„Ma purustan aina enam piiranguid ja teen järjest rohkem vigu,“ ütleb ta. „See tuleb sellest, et ma tahan saada aina paremaks kunstnikuks.“ Üks tema äsjaseid ettevõtmisi sai teoks koostöös meikapi kunstniku Linda Masoniga ja Jaapani avangardistliku päevapiltniku Seiichi Tanakaga. Kostabi ja Mason katsid värviga mitme hästi tuntud tegelase, nagu näitleja Brooke Shieldsi, laulja Deborah Harry, rāpistaari L. L. Cool J'i, ajakirjaniku Michael Musto ja Kostabi endise hukkamõistja saatejuht Morton Downey Noorema ihu. Seejärel maaliski Kostabi neile tausta ja Tanaka tegi päevapildid, mis avaldati raamatuna. Ka kulutas kunstnik 675 000 dollarit, et ise kirjastada teinegi raamat pealkirja all „Kostabi: varased aastad“. See on pillavalt pildirikas viiesajaleheküljeline vemp, mis matkib tõsiteadusliku kunstiajaloolise teose stiili. Heal meelel jagab ta eksemplare laiali — see on otseku „firma üksikasjastatud visiitkaart“. Kõiges, mis Kostabi ütleb, on oma tõetera sees. Aga selles on ka manipuleerimisoskust, sädelust ja väljakutsuvust, mille taha ta peidab oma õrna hinge. Ta ei joo ega suitseta, aga ta ütleb, et praegu tahab ta võtta naist ja luua perekonda. Kuid ta põhimissioon kunstis on selge ja see seisneb maailma kostabi-seerimises. Mõttetankla seinale on knopkaga kinnitatud märgukiri, mis loeb üles kõik need kaubad, millele taotletakse kostabistliku kunsti litsentsi, et siis nende müügist torniehitusraha hankida. Nimekirjas on tassid, ristsõnad, lipsud, lahtise kaelusega särgid, raamatud, voodilinnad, kilekotid ja kõikvõimalik muu tühi-tähi. Kas see kunsti väärtust alla ei kisu? „Sedasi arvavad paljud inimesed, kes kunstist suuremat ei taipu,“ kostab ta jõhkral. „Mona Lisa väärtus pole ju sellest langenud, et kõik kohad teda täis on. See lisab lihtsalt algupärandile kuulsust.“

Tõlkinud A. Ehtla

ILMAR REBANE

· EESTI ÕIGUSTEADLASED EILE, TÄNA, HOMME ·

K

äsitledes eesti õigusteadlaste töid ja tegemisi eile, täna ja tuleviku perspektiivis, ei ole käesoleva kirjutise raames võimalik peatuda selle kõigil tahkudel. Nii saab üsna riivamisi puudutada eesti õigusteaduse arengulugu. See on omaette uurimuse teema.

Keskajast pärineva, kõikjal läbi löönud neljaks fakulteediks jaotuse puhul — *quattuor facultates in universitate sumt* — (ülikoolides on neli fakulteedi) — on õigusteaduskond üks neljast. Nii oli see ka Tartu ülikoolis *Academia Gustaviana ja Academia Gustavo-Carolina* päevil. Neil aastail (1632–1710) tegeldi õigusteaduskonnas teadustööga, kaitsiti dissertatsioone ja koolitati kõrgharidusega juriste, peamiselt Rootsi riigiparaadi jaoks.

Ei ole tuvastatud, et neil aastail oleks ükski eestlane õigusteaduskonna lõpetanud või õppinudki ülikoolis.

Ka taasavatud Tartu ülikoolis (*Universitas Tartuensis*) — imperaatorlikus Jurjevi universiteedis — oli õigusteaduskond algusest, s. o. 1802. a. peale ning eksisteeris kuni Tsaarivõimude kokkuvarisemiseni 1917. a. Üliõpilaste arvult oli õigusteaduskond tollal üks suuremaid. Juuraüliõpilaste arv ületas mõningail aastail 800 ja ulatus kuni kolmandikuni üliõpilaste üldarvust.

Õigusteaduskonna õppejõudude hulgas tollal eestlasi ei olnud, ei olnud neid ka dissertatsiooni kaitsnute hulgas. Nagu muudeltgi erialadel olid eesti rahvusest teadusesse pürgijad Tartus ka õigusteaduskonnas tõrjutud.

Esimene eesti rahvusest teadlane õigusteaduse alal oli Friedrich Martens (sünd. 1845 Pärnus, surm. 1909 Valgas), kes alates 1872. a. töötas Peterburi ülikoolis professorina, valiti 1908. a. Rahvusvahelise Õiguse Instituudi direktoriks ja 1908. a. Peterburi Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks. Tartu ülikooliga tal sidemeid ei

olnud. Jaan Krossilt ilmus 1984. a. romaan „Professor Martensi ärasõit“.

Eesti rahvusest õigusteadlastest tuleb nimetada ka Nikolai Maimi (1884–1976), kes lõpetas 1909. a. Moskva ülikooli, omandas Tartus magistriraadi 1915. a. riigiõiguse alal, 1928. a. aga Tartus samuti riigiõiguse alal doktoriraadi ja töötas iseseisvusaastail Tartus professorina.

Stipendiaatidena Petrogradi ülikooli juures valmistumaks professorikutseks, töötasid enne bolševike riigipöört Ants Piip (1884–1942) ja Jüri Ulluots (1890–1945), kellest hiljem said Tartu Ülikooli professorid.

Seni ei ole veel usaldatavalt tuvastatud, kes oli esimene eesti rahvusest juuratudeng ning kes esimene kõrgharidusega jurist. Küll on aga teada, et 1864. a. algul astus Tartu ülikooli õigusteadust õppima Holstre taluperemehe poeg Peeter Peterson, rahvusliku liikumise algusaja tegelase Adam Petersoni vend. Õppimist ei jätkunud tal kauaks. Kohalikud võimud vangistasid ta „rahva üleskihutamise“ pärast. Ta kustutati üliõpilaste nimekirjast ja 1866. a. lõpul saadeti asumisele Vjatka kubermangu.

Möödunud sajandi esimesel poolel võib eesti rahvusest üliõpilaste arvu Tartus hinnata paarikümnele. Järk-järgult hakkas see kasvama. 1890–1892 oli umbes 70 eesti üliõpilast. 1908 üle 200, 1910. a. 269, mis moodustas $\frac{1}{10}$ kogu üliõpilaskonnast, ja 1916. a. 364 ehk 14,5 %.

Otseseid andmeid selle kohta, kui palju oli tollal eesti rahvusest üliõpilaste hulgas juuratudengeid, ei ole. Kui laiendada eesti rahvusest üliõpilaste protsenti üliõpilaskonna üldarvust ka juuratudengitele, siis võib eesti rahvusest juuratudengite arvuks käesoleva sajandi esimesel kümnendil lugeda pidevalt 40–50. Puuduvad arvamused ka selle kohta, kui palju oli Tartus juriidilise kõrghariduse omandanud eestlasi.

Üldse lõpetas aastail 1889–1916 Tartus õigusteaduskonna 1592 isikut. Kuna ajavahe-
miku alguses oli eestlastest juuratudengite nagu
üldse üliõpilaste protsent tunduvalt madalam kui
lõppaastail, tuleb ennastikest järeldustest hoidu-
da. Sõandaksime välja pakkuda kõrgharidusega
juristide arvuks Eestis 1917–1918. a. umbes 200.
Kui peale Tartu ülikooli lõpetanute arvestada ka
muude ülikoolide õigusteaduskondade lõpeta-
jaid, võib see arv tõusta 250-ni.

See ligilähedane arv leiab kinnitust
mõningate teiste arvide läbi.

Ajakirjas „Õigus“ 1922. a. avaldatud
kohtutegelaste nimestikus on toodud 354 koh-
tuniku, kohtu-uuriija, prokurööri, notari ja
advokaadi nimed. Sellest arvust võib maha ar-
vata 73 isikut, kes lõpetasid Tartus õigus-
teaduskonna juba iseseisvuse ajal 1920–1922. a.
Jääb 275 isikut. Siin tuleb aga silmas pidada, et
mitte kõik kohtutegelased ei olnud kõrgharidusega
ja mitte kõik kõrgharidusega juristid ei töötanud
kohtutegelastena eespool toodud nomenklatuuri
järgi. Liitai ei ole „Õiguses“ toodud nimestikus
vahet tehtud eestlaste ja muude rahvuste vahel.
Ent viimane asjaolu ei olegi tähtis, kuna kohtutes
aeti asju eesti keeles. Kõrvalpõikena olgu märgi-
tud, et üsnagi kiiresti omandasid umbkeelsed
muulased kohtuametkonnas ja ka advokaatidena
vajalikul määral eesti keele. Olgu näiteks toodud
riigikohtu liige P. Beniko, kes oli rahvuselt
leedulane ja varem Eestis ei olnud elanud, aga
omandas kohtunikuks saades üpris kiiresti eesti
keele sõnas ja kirjas. Vajalikul määral töötamiseks
kohtunike, kohtu-uuriijate ja advokaatidena
omandasid eesti keele ka baltisakslased ja isegi
vene emigrandid.

Eesti rahvusest kõrgharidusega juristil
ei olnud Venemaal kaugeltki alati võimalik sobivat
rakendust leida. Kohtuametkonnas ja riigitee-
nistuses ei olnud erilisi väljavaateid. Temale kui
muulasele sai osaks tsaarimpeeriumile üsna
tavaline rahvuslik diskrimineerimine. Eestis
kammitsete teda Balti erikord. Nendes tingimustes
ajendas eesti noori teaduskonna valikul otsus-
tama õigusteaduse kasuks juriidilise kõrghariduse
omandamise järel avanev perspektiiv asuda elus

edasi pürgima vabakutselisena, pääsenuna rah-
vuslikust diskrimineerimisest ja Balti erikorra
survest. Siit võrsuski eesti rahvusest kõrg-
haridusega juristide soov pääseda pärast ülikooli
lõpetamist advokatuuri. Ja üks vabakutseliselisus
avanud head võimalused rahvuslikeski üritustes
osalemiseks. Küllap oli oma osa ka sotsiaalse
prestiiži, seltskondliku positsiooni taotlemisel.

Iseseisvunud Eestis langes juristidele
suur koormus omariikluse ehitamisel. Asutavas
Kogus oli õigusteadus kõige arvukamalt esindatud
eriala. Eesti Vabariigi riigivanemad olid kõik
juristid peale Friedrich Akeli, kes oli arst.

Ent ilmnes peagi, et 250 juristi ei suuda
rahuldada Eesti Vabariigi vajadust juristide järele.
Pealegi kasvasid need vajadused kiiresti. Eesti
Vabariigis vajati juriste kohtuametkonda ja
prokuratuuri, mitmete muudele ametikohtadele
riigi- ja omavalitsusteenistuses, poliitika vald-
konda, õigusloomesse ja mõistagi ka aka-
deemilisele tööle Tartu Ülikoolis.

Omariikluse saavutamise järel mitmed
eluvaldkonnad, mis varem kuulusid Tsaari-Vene-
maa keskvoimu valitsemisalasse, läksid oma riigi
organite pädevusse. Liitaiigi osutusid mõnedki ju-
ristid, kes Tsaari-Venemaal suutsid erialasel tööl
toime tulla, kõlbmatuks Eesti demokraatlikus
vabariigis. Nendegi asemele oli vaja uusi inimesi.

Kellelgi ei olnud tollal ega hiljem kahtlust
selles, et eesti rahvuslikus ülikoolis peab olema
õigusteaduskond. Õigusteaduskonna avamist
taasrajatavas Tartu Ülikoolis ei saa aga seletada
ainuüksi ajaloolise traditsiooniga — sajan-
ditepikkuse järjepidevusega, kuigi sellelgi oli oma
tähtsus. Nähtavasti sai Tartus Eesti rahvusliku
ülikooli avamisega ühtaegu ka õigusteaduskonna
avamine vältimatuks seepärast, et oma esimestest
päevadest peale seati Tartu Ülikool Eesti Vabariigi
ja eesti rahva teenistusse, Eesti Vabariik aga loodi
demokraatliku, parlamentaarse õigusriigina.

Juba Eesti Maapäeva vanemate nõukogu
24. veebruari 1918. a. manifestis kõigile Eesti-
maa rahvastele, millega Eesti kuulutati ise-
seisvaks, deklareeriti pidulikult, et Eesti peab
olema õigusriik, kus valitseb kord ja õigus.
Manifest kutsus just niisugust kodu üles ehitama,

et olla „vääriliseks liikmeks kultuurrahvaste peres“.

Õigusriiklik alus oli ülimalt selgelt sõnastatud Eesti Vabariigi põhiseaduses, mille Asutatav Kogu oli vastu võtnud. Põhiseadus sätestas, et Eestis maksavad tema enese asutuste poolt antud või tunnustatud seadused, rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud määrused aga maksavad Eesti õigusliku korra lahutamatu osadena. Põhiseadus sätestas ühtlasi, et Eesti riigivõimu ei saa keegi teostada muidu kui põhiseaduse või selle alusel antud seaduste põhjal. Põhiseaduses oli fikseeritud ka niisugune õiguslik printsiip, nagu seda on võimude lahusus.

Neid õigusriiklikke ideaale oli kutsunud teenima ka Eesti rahvusriikliku ülikooli õigusteaduskond.

Tartu Ülikooli asutamise 300. aasta mälestusmedalile on 1932. a. vermitud sõnad „TÕES JA ÕIGUSES TÕUSEME“. Selle ülimalt sisuka ja võimsa lausega taheti tollal peegeldada, avaldada ja kokku võtta eesti vaimu ja hinge tema taotluste ja võitlustega, lähtudes minevikust, toetudes olevikule ja osundades teed otse tulevikku. Need neli lihtsat sõna pidid märgistama eesti rahva püüdlusi läbi sajandite. Seepärast nad andsidki jõudu, sisendasid kindlust ja süütsid edaspidisteks ettevõtmisteks.

Mõningate mälestuste kohaselt tarvitas sõnu „tõde ja õigus“ Tartu Ülikooli kuraator Peeter Põld juba Eesti Vabariigi ülikooli avaaktusel 1919. a. 1. septembril, kui — nagu kirjutas Gustav Suits rahvusülikooli avamisele pühendatud luuletuses — purskas veel tuld ja suitses sõja kuri kraater. Tollal ju jätkusid alles visad lahingud Narva all. Aga kui iidne *alma mater* avas siiski oma ukseid vaikse Toomemäe veerul sõnadega „tõde ja õigus“, siis oldi veendunud, et võitlus jõuab eduka lõpuni, sest seda peab tõe ja õiguse poole pürgiv rahvas, kes tahab, et ka tema rajatud suurkool seisaks tõe ja õiguse teenistuses. Eriline tähtsus oli tõe ja õiguse teenimisel Tartu Ülikooli õigusteaduskonnal.

Eesti Vabariigil kui äsja tekkinud õigusriigil tuli hakata arendama elavat seadusandlikku ja üldse õigusloomelist tegevust.

Eesti territooriumil seni kehtinud Vene tsaari-impeeriumi normatiivaktid osutusid valdavas osas kõlbmatuks õigusriiklikele alustele rajatud demokraatlikus rahvusriigis ja kuulusid järkjärgult asendamisele. Samuti oli vajalik uus rahvuslik haldus- ja kohtuaparaat oma kaadriga, mis suutnuks tagada õigusriikluse Eestis. See kaader peaaegu puudus ja seda pidigi hakkama koolitama Eesti rahvusliku ülikooli õigusteaduskond. Õeldu kehtib eriti õigusloome kohta, kuna tsaariimpeeriumis olid eestlased õigusloomest välja tõrjutud ja sellealaseid kogemusi kellelgi ei olnud.

Tartu rahvusliku ülikooli õigusteaduskonnal tuli pärast avamist hakata täitma veel üht tähtsat ülesannet. Sajandite kestel oli Tartu ülikool olnud väljapaistev kultuuri- ja teaduskeskus. Õigusteaduskond oli selle keskuse koostisosa. Omariikluse oludes sai õigusteaduskonna ülesandeks välja arendada Eesti õiguskorda käsitlev juriidiline teadus, hoolitseda eesti õigusteadlaste järelekasvu eest ning kaasa aidata õiguskultuuri taseme tõstmisele. Jüri Uluots kirjutas: „... õiguse arendamine, õiguse austamine ja õiguse teostamine on peale muude tegurite oluliseks eeltingimuseks, mis võimaldab eesti rahval püsida rippumata riigina teiste riikide peres.“

Teaduse arenguks oli Eesti õigusriigis loodud vajalikud eeldused. Eesti Vabariigi Asutatavas Kogus vastuvõetud põhiseaduses oli sätestatud: „Teadus, kunst ja nende õpetamine on Eestis vaba.“ Ühtlasi oli kõrgematele õppeasutustele tagatud autonoomia.

Eeltööd Tartu Ülikooli õigusteaduskonna avamiseks algasid 1919. a. suvel. 14. juulil 1919. a. nimetati teaduskonna ajutiseks dekaaniks Nikolai Maim. 12. augustil nimetati ta ka riigiõiguse professori kohusetäitjaks, samal ajal nimetati rahvusvahelise õiguse professori kohusetäitjaks Peterburi ülikooli endine eradotsent Ants Piip ja rooma õiguse dotsendi kohusetäitjaks Jüri Uluots. Õppetöö algas jaanuaris 1920.

Alguses oli immatrikuleeritud üliõpilaste arv väike — 103, nende hulgas 16 naist. Hiljem see arv suurenes jõudsalt ja õigusteaduskond sai üliõpilaste arvult ülikoolis suurimaks. Õigus-

teaduskonnas õppis kuni veerand kõigist üliõpilastest. Maksimumini jõudis üliõpilaste arv õigusteaduskonnas 1926. a., mil see oli 1204, hiljem see mõnevõrra langes, kuid siis tõusis taas ja lõpuks stabiliseerus 800 ja 900 piirimaal. 1938. a. oli õigusteaduskonnas 953 üliõpilast.

Raskusi oli teaduskonnal õppejõudude kaadri komplekteerimisega. Teaduskonna avamisel oli vaid kolm eesti rahvusest korralist õppejõudu, kes eespool nimetatud. Rakendada tuli sakslasi ja venelasi. Õppejõudude hulka kuulusid ka rootslane professor Andreas Bjerre ja ungarlane prof. Stefan v. Csekey. Nii ei saanudki kõiki loenguid pidada eesti keeles ja ikkagi sai näiteks 1922. a. kevadsemestril lugeda vaid seitset ainet.

Niisiis tuli Tartu Ülikooli õigusteaduskonnal alustada 1920. a. õppetööd peaaegu nullpunktist. Ei Jurjevi keiserlik universiteet ega ka Dorpati landesuniverteet, mis 1918. a. funktsioneeris üsna lühiaegselt (15. septembrist kuni 1. detsembrini) ei suutnud kaugeltki tagada õigusteaduskonna töö katkematust. Pealegi eestlased boikoteerisid landesuniverteeti. Siinkohal tuleb ka märkida, et sõjategevuse lähenemise ohu tõttu evakueeriti ülikooli varad Voroneži ning nende tagastamine viibis. Vene võimude keeldumise tõttu on need senigi meile lõplikult tagastamata.

Uute õppejõudude ettevalmistamiseks suunati andekaid lõpetajaid teaduslike stipendiaatidena välismaale. Oli ka kodumaiseid stipendiaate.

Esimese teadusliku stipendiaadina jäi pärast ülikooli lõpetamist teaduskonna juurde Ernst Ein 1923. a. Hiljem lisandus stipendiaate peaaegu kõigilt õigusteaduskonna erialadelt. Ein promoveerus doktoriks 1932. a. ja sai professoriks 1934. a. Korra kuulus ta vabariigi valitsuse koosseisu kohtu- ja siseministrina.

Esimesena jõudis Eesti Vabariigis doktoriks promoveeruda N. Maim 1928. a. Tema doktoritöö „Parlamentarism ja suverääne riik“ pakub teatavat huvi veel tänapäevalgi. Maim suri New Yorgis 1976. a. 92 aasta vanuses.

Magistrikraadini jõudis teaduslikest

stipendiaatidest esimesena õigusajaloolane Leo Leesment. Ta oli siis alles 24-aastane. Doktorikraadi omandas ta 1932. a. ja 1938. a. määrati professoriks. Nõukogude okupatsioonirežiimi taastumisel pärast Teist maailmasõda L. Leesment degradeeriti dotsendiks ja arreteeriti. Pärast vangistusest vabanemist jõudis L. Leesment Tartusse tagasi ja suri siin pensionärina. Tänavu täitus 90 aastat tema sünnist.

Eesti Akadeemilise Õigusteaduse Seltsi taotlusel on L. Leesment nagu ka A. Piip, kes arreteeriti 1941. a. ja suri vangistuses 1942. a., postuumselt rehabiliteeritud. A. Piip oli viimane Akadeemilise Õigusteaduse Seltsi esimees enne Vene okupatsiooni.

Üldse omandas Tartu Ülikoolis Eesti omariikluse aastail 1926–1940 dr. jur. teadusliku kraadi 10 teadlast (E. Ilus, E. Ein, N. Kaasik, A.–T. Kliimann, L. Leesment, U. Lender, N. Maim, M. Nurk, A. Perandi ja J. Vaabel).

Magistrikraadi jõudsid Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas omariikluse aastail kuni 1940. a. omandada 26 teadlast (see arv vajab edaspidi täpsustamist, kuna erinevais allikaits on andmed lahkuminevad).

Eraldi märkimist vajab siinkohal prof. A.–T. Kliimann, rahvusvahelise mainega haldusõiguse ja –protsessi spetsialist, kes tegi palju Eestis õigusloomeprotsessi ja juriidilise normitehnika täiustamiseks ning kellelt igal aastal tänapäevalgi mõndagi õppida. Prof. A.–T. Kliimann hukkus 1941. a. Saksa okupatsiooni ajal.

Õppejõudude kvalifikatsiooni tõstmiseks ja enda kurssiviimiseks teaduse arenguga maailmas võimaldas Tartu Ülikool omariikluse aastail õppejõududele välisreise. Selleks olid teaduskonnale eraldatud igal aastal isegi tuhandetesse kroonidesse ulatuvad summad.

Õigusteaduskonna teadlaste töid publikiteeriti monograafiatena ja artiklitena ülikooli toimetistes, juriidilises kuukirjas „Õigus“, samuti välismaises perioodikas.

Õppejõud osalesid aktiivselt õigusloomes, eelkõige mahukate seadustike autoritena. Nii oli prof. K. Saarmann üks peamisi Eesti Vabariigi kriminaalseadustiku autoreid.

Märkimisväärne on prof. J. Uluotsa panus Eesti Vabariigi tsiviilseadustiku eelnõu koostamisel. Seda eelnõu ei jõutud küll vastu võtta, kuid et ta ei ole oma tähtsust kaotanud ka praegu, kinnitab fakt, et käesoleval aastal Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts publitseeris selle.

Õppetöös oli Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli iseseisvale tööle. Loengute kuulajaid ei registreeritud. See võimaldas õppida ka neil, kellel semestri kestel Tartus elamiseks ei jätkunud ainelisi võimalusi. Eksamiteks valmistuti konspektide järgi, mis enamikus olid autoriseeritud, s. t. õppejõu poolt läbi vaadatud, redigeeritud ja heaks kiidetud. Konspekte koostasid ja valmistasid paljudamiseks ette ka teaduslikud stipendiaadid ja assistendid. Hulgaliselt ilmus trükkis õpikuid, mida kirjastas „Akadeemiline Kooperatiiv“, nii et 30. aastate lõpuks oli üliõpilastel põhiline õppekirjandus kättesaadav eesti keeles.

Kahekümnendate aastate algusest peale tegeldi elavalt juriidilise oskussõnastiku koostamisega. Eestikeelne juriidiline terminoloogia omariikluse saavutamise ajal veel puudus. See on ka arusaadav, sest ülikooli õigusteaduskonnas oli õppetöö võõrkeelne ja puudusid ka eestikeelsed normatiivaktid. Alates 20. aastate algusest aga ilmusid ajakirjas „Õigus“ erialade kaupa juriidilised oskussõnad. 1934. a. ilmus trükist F. Karlsoni ja J. V. Veski koostatud eesti-saksa-vene „Õigusteaduse sõnastik“, mille koostamisest võttis aktiivselt osa ka prof. E. Ilus.

Õigusteaduskonnas õpiti tollal (aastail 1920–1940) üsna erinevail kaalutlustel. Oma osa etendas loengutest osavõtu, kohustuslike seminaride ja praktikumide puudumine. Tartus mitteleamine õppetöö ajal oli lubatud ja tavaline. See võimaldas igal ajal eksmatrikuleeruda, kui ei olnud plaanis eksameid sooritada, ja taas immatrikuleeruda, kui nendeks oldi valmis. Nii säästeti õpingukulusid, jättes õppemaksu ajuti tasumata. Seega, kui kasutada tänapäeva termineid, võis omal vabal valikul õppida kas statsionaarselt, mittestatsionaarselt või koguni eksternina.

Võimalusest omandada juriidiline kõrg-

haridus mittestatsionaarselt või eksternina haarasid kinni paljud väikeametnikud, raudtee konduktorid, äriteenijad, samuti nooremad ohvitserid, üleajateenijad, politseiametnikud ja teised, kelle ees virvendas sotsiaalse tõusu perspektiiv kõrghariduse omandamise tulemusena. Ent juuratudengite hulgas oli ka neid, kes, trotsides raskusi ja elatudes juhuslikest sissetulekuist ja süvistest hooajatöödest, unistasid ülikooli lõpetamisest. Samuti õppisid õigusteadust mõnedki suhteliselt kõrgetel ametikohtadel olevad isikud, vanemohvitserid jt., kes lootsid kõrghariduse abil kindlustada seltskondlikku prestiiži ja tagada edasist karjääri.

Kindlasti ei olnud vähe neid, kes õppisid huvist eriala vastu ning keda oli Tartusse toonud pürgimine teaduse poole. Ent arvukalt oli neidki, keda innustas soov saada kõrghariduse abil austusväärsem positsioon seltskonna silmis ja jõuda elus paremale järjele.

Kõrgharidusega juristidega komplekteeriti üpris erinevad ametikohad. Juriste vajati riigi- ja omavalitsuse haldusaparaadis, tollis, politseiasutustes, kinnipidamiskohtades kõrgematel ja keskmistel ametikohtadel, eraettevõtteis juhtimise, järelevalve, haldamise ja organisatsiooniliste ülesannete täitmisega seotud töökohtadel ning loomulikult kohtuametkonnas, prokuratuuris, notariaadis ja advokaatuuris. Ainult kõrgharidusega juriste võeti advokaatideks.

Kõrgharidusega juristid etendasid omariikluse ajal (aastad 1918–1940) juhtivat osa poliitilises elus. Politoloogiat ja sotsioloogiat, mis samuti aitavad kaasa ettevalmistamisel poliitikat osavõtmiseks, Tartus tollal ei õpetatud.

Kokkuvõtteks tuleb nentida Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õigusteaduskonna esilekündivat osa neil aastail Eestis kõrgharidusega juristide koolitamisel, õigusteadusliku mõtte arendamisel, väljapaistvate teadlaste ettevalmistamisel ja juriidilise kultuuri tõstmisel euroopalikule tasemele.

Omariikluse aastail 1919–1939 lõpetas Tartus õigusteaduskonna 1618 isikut. Mõistmaks, kas see arv on suur või väike, võib seda kõrvutada Jurjevi keiserliku universiteedi õigusteaduskonna

lõpetajate arvuga selle lõpp-perioodil isegi veidi pikemal ajavahemikul. 1889–1916 oli õigusteaduskonna lõpetajaid Tartus kõigest 1592. Seejuures tuleb arvesse võtta, et nimetatud perioodil oli Tartus üliõpilasi Venemaa muudest kubermangudest peale Eesti- ja Liivimaa pool kuni kaks kolmandikku. Liivimaa kubermangust aga õppis ülikoolis peale eestlaste ka lätlasti.

Samal ajavahemikul (1889–1917) kaitsiti Tartus 2 doktoridissertatsiooni õigusteaduse alal (üldse kaitsiti Tartus 1802–1917 doktoridissertatsioone 17), kuna Tartu Ülikoolis 1920–1940 kaitsiti õigusteaduse doktori dissertatsioone 10.

Kõnesoleva perioodi lõpuks oli Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas sirgunud uus, suhteliselt noor (vanuses 35–40 aastat) põlvkond professoreid. Samal ajal oli õigusteaduskonnas veelgi noorem (vanuses alla 30 aasta) põlvkond teadlasi, kes julgelt pürgisid teaduslike kraadide poole või olidki need juba omandanud.

1939. a. alustas õigusteaduskonna juures prof. A.–T. Kliimanni juhatusel tegevust haldusametnike instituut, kus haldusõiguslikke distsipliine õpiti ülikooli kursusega võrdses ulatuses.

21. juunil 1940, mil NSVL Eesti Vabariigi sõjaliselt okupeeris, kuulus õigusteaduskonna koosseisu 12 professorit, 10 õppeülesandetäitjat, 5 vanemassistenti, 1 noorem õppejõud ja 1 eriaineõpetaja, kokku seega 30 isikut. Aega alates Eesti Vabariigi sõjalisest okupeerimisest võib teaduskonna elus lühidalt iseloomustada aadrilaskmisena. Stalini vägivallarežiimi ohvriteks langesid ja kaotasid elu professorid Ants Piip ja Uno Lender, vanemassistendi kt. Rein Eliaser ja ilmselt ka õppeülesandetäitja Richard Räägo, kelle kohta alates arreteerimisest 1941. a. puuduvad igasugused andmed, seega kokku vähemalt 4 inimest. Saksa okupatsiooni ajal hukati prof. A.–T. Kliimann, abiõppejõud Väino Lang, õppeülesandetäitja Aleksander Looring. Vanemassistendi kt. A. Rammul hukkus 1941. a. Tartu pommitamisel. Emigreerus 11 õppejõudu, kellest nüüd vist juba kõik on manalamehed. Õigusteaduskonna taasavamisel 1944. a. sügisel oli Tartus 30 õppejõust alles vaid 6, nende seas 4

professorit: J. Vaabel, H. Kadari, L. Leesment ja E. Ilus: Neidki õppejõude pillutati, kord valandati, siis taas lubati mingil määral edasi töötada. Kampaaniad kodanlike natsionalistide, kosmopoliitide ja poliitiliselt usaldust mitteväärivate vastu tabasid reeglipäraselt ka õigusteaduskonna õppejõude.

Tartu Ülikooli omariikluse-aegne ajalugu tõestab veenvalt, et iseseisvuse kättevõitnud rahvas saavutab oma kultuuri ja teaduse arendamisel lühikese ajaga märkimisväärset edu. Tahaks loota, et edu ei jää nüüdki tulemata. Olgu meil seejuures endiselt deviisiks „Tões ja õiguses tõuseme“. Tõde ja õigus on alati olnud meie rahvuskultuuri kesksed mõisted. Nad on lähedased meie pürgimustes suveräänse õigusriikliku Eesti poole ka praegu.

Kogu Eesti eelmise iseseisvusaega kuuluvat juristide põlvkonda tabas halastamatu hävitamine. See puudutas peale õigusteaduskonna õppejõudude võib-olla veelgi suuremal määral kohtunikke, prokuröre ning riigi- ja omavalitsusasutuste ametiisikuid. Käesoleval ajal ei ole teada, et Eestis oleks veel elus ühtki kohtunikku või prokurööri, kes oma kutsetööd oleks alustanud enne Eesti okupeerimist. Selleaegseid advokaate on üks kuni kaks. Juriidilise kõrgharidusega riigitegelased ning kõrgemad riigi- ja omavalitsusametnikud esimese omariikluse päevilt on vist küll kõik manalamehed. Kui veel keegi on elus, siis nende kokkulugemiseks jätkub kahe käe sõrmedest. Enamik on lahkunud enneaegselt mitte ilma nõukogude võimu kaasabita.

Muidugi ei taandu küsimus eesti õigusteadlaste füüsilisele hävitamisele. Eesti okupeerimisega lakkas Eesti õigusloome, purustati Eesti õigussüsteem ja õigusriiklus, eesti õiguskultuurile aga sai osaks põlglik suhtumine. Need aga moodustasid eesti elulaadi koostisosa ja eesti rahvusliku iseolemise vajaliku tingimuse.

Eesti rahva nagu teistegi Balti rahvaste nüüdisajalugu tõendab ilma igasuguse kahtluset, et eestlased nagu teisedki Balti rahvad kuuluvad nende rahvaste hulka, kelle õiguskultuuri hävitamine ning lõpu tegemine oma õigussüsteemile ja õigusloomele on genotsiidi üks ilminguid, rahva

vägivaldne surumine õhutühja ruumi, kus üha kasvav hapnikuvaegus põhjustab pikaldast lämbumist.

Pärast Eesti okupeerimist nulliti kogu Eesti õigussüsteem. Omariiklikule õigusloomele tehti lõpp. Paremal juhul säilitati see üksnes näiliselt, kuna taandati Venemaa või NSVL-i normatiivaktide bukvalistlikule tõlkimisele. Üksnes salaja õnnestus eestikeelsesse teksti poe-tada midagi, mis ei mahtunud Moskvast tulnud mudeleisse. Kohtu- ja riigiteenistuses kehtis nn. telefoniõigus — telefonitsi edasiantavate käskude süsteem, mis ei põhinenud ei seadust ega nendest madalamajoolistel normatiivaktidel. Seadus-likkus ja õigusriiklus asendusid omavoli, vägivald ja arveteõidendamisega meelsuselt või klassipärit-olult mitteisaldatavate inimeste, eelkõige aga intelligentsi kallal.

Õigusteaduskond Tartus siiski säilis. Oli ju ilmne, et sõja ajal NSVL-i tagalas mõnekuulised juriidilised kursused või Tallinnas juriidilise kooli lõpetanud vaevalt kirjaoskajad inimesed oma juristiülesandeid täites üksnes diskrediteerivad võimukandjaid. Neljakümne viie sõjajärgse aasta jooksul oli õigusteaduskonna lõpetajaid koguni üle 3000. Küll oli aga ENSV-s oluliselt muutunud kõrgharidusega juristi koolitamise eesmärk. Sotsiaalse väärtuste kõrgeimale pjedestaalile pidid jurist nüüd seaduslikuse ja õigusriikluse asemel seadma ustavuse parteile. Kummatigi ei peetud juriidilist kõrgharidust enam küllaldaseks professionaalseks osalemiseks poliitikas. Selleks olid spetsiaalsed parteilised kõrgkoolid.

Ja kuigi sordiini all, elas eesti õigusteadus siiski ka okupatsiooni aastail. Küll oli aga edasi-minek aeglustunud.

Tegeldi neiski ebasoodsais tingimustes teadusliku uurimistööga, ilmus juriidilist kirjan-dust, anti välja juriidilist ajakirja, kaitsiti rida kandidaadidissertatsioone ja 9 doktoritööd. Tõsi küll, seejuures tuli ületada kõikvõimalikke takistusi ja promoveerumine venis sageli aastaid. Enamasti puudus võimalus väitekirjade kaits-miseks Tartus. Mõnedki õigusteaduskonna kas-vandikud ei kaitsenud doktoriväitekirja mitte õi-gusteaduses, vaid muul erialal, majandusteaduses,

ajaloos või filosoofias. Kuid õigusteadust Eestis lämmatada ei suudetud ja kõrgharidusega õigus-teaduskond jäi alles.

Eesti taasiseisvumisega on ärganud uuele elule ka eesti õigusteadus ning eesti juristid tunnetavad täie selgusega murrangulist hetke oma töödes ja tegemistes.

Juristide vastutusrikas osa taasise-seisvunud Eestis leiab üha enam tunnustust.

Suurriikliku despotismi surve all, millele oli põhiolemine füüsiline ja vaimne vägivald, koloniaalne rõhumine, rahvusliku iseteadvuse lämmatamine, igasuguse vaba mõtte ahistamine, isegi selle algetesse hoolimatu, sageli maskeeritult põlglik suhtumine, põhirahvuse etniline diskrimineerimine, üldinimlike väärtuste, kodaniku- ja inimõiguste ja -vabaduste halvustamine, jäi Eesti õigusriik pelgalt ideaaliks. Nüüd on see ideaal muutunud pakiliseks päevaülesandeks.

Juristide osa iseseisvas Eestis ei tohi mõista liiga kitsalt. See ulatub hoopis kaugemale õigusloomest ja õigusnormide rakendamisest. Professionaalsed juristid ei tohi kõrvale jääda ka poliitiliste liikumiste ja erakondade program-tiliste nõudmiste väljatöötamisest, eriti neil juhtudel, kui nende nõudmiste realiseerimiseks on vajalikud õiguslikud mehhanismid.

Esialgul ei ole meie poliitiliste liikumiste ja erakondade liidrite hulgas esile kerkinud professionaalseid juriste. Seepärast on nende osa tagasihoidlikuks jäänud isegi normatiivaktide eelnõude väljatöötamisel, mida poliitilised erakonnad ja liikumised esitavad vastuvõtmiseks parlamendile. Pahatihti on need eelnõud koostatud asjatundmatult ja ebaprofessionaalselt, mistõttu nende arutamine ja vastuvõtmine on kulu-tanud palju aega, vastuvõetud aktid aga mõnigi kord süvendanud õiguslikku kaost.

Professionaalsete juristide puudumist oma juhtkonnas peavad parteid ja poliitilised liikumised korvama väljastpoolt kaasatud eks-pertidega. Sageli kalduvad poliitikud aga eri-alaseid juriidilisi küsimusi lahendama oma „pa-rema äratundmise“ järgi ja lähevad seetõttu oma-dega rappa.

Tartu Ülikool valmistas juriste ette eel-

kõige tööks justiitsorganites ja ka rahvama-
 janduses juriskonsultidena. Õppetöö need tahud,
 mis arendavad õigusteadlase võimeid ja eeldusi
 osalemiseks riigi poliitilises elus, kõrgema
 riigivõimu teostamisel, töötamiseks saadikuna
 esindusorganeis, jäeti üldjuhul hoopis taga-
 plaanile. Need puudujäägid juristide koolitamisel
 pärsivad nähtavasti veel tänapäevalgi elukutse-
 liste juristide poliitilist toimekust.

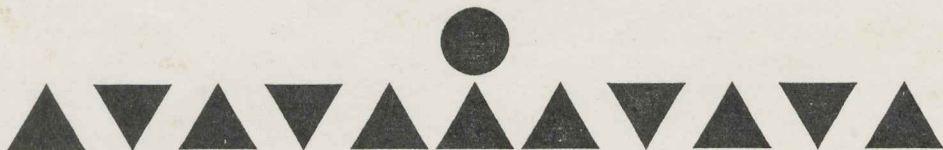
Vajadus kasutada paremini olemas-
 olevaid professionaalseid juriste ning tõsta nende
 tegusust poliitilistes liikumistes ja erakondades,
 samuti parlamendis, on ilmne. Ent ühtlasi tuleb
 järsult suurendada vastuvõttu Tartu Ülikooli
 õigusteaduskonda ning asuda selle õppetöö
 ümberkorraldamisele. Enam tuleb hakata tähe-

lepanu pöörama ülddistsipliinidele, riigioigusele,
 välisriikide õigusele, normatiivaktide teooriale,
 õigusloome probleemidele ning hoiduda fun-
 damentaaldistsipliinide pihustamisest paljudeks
 kitsasteks erikursusteks. Veelgi tuleb laiendada
 õigusteaduskonna välissidemeid, tõstes ühtlasi
 üliõpilaste kui ka õppejõudude võõrkeelte oskust.

On vajalik, et meie juristid pingutaksid
 kõiki oma võimeid iseseisva Eesti õigussüsteemi
 ja õiguspraktika loomisel vabanemaks käiremini
 sovetlikust pärandist.

*Professor I. Rebase artikliga avab „Mana“ eesti
 humanitaarteadlaste eilse, tänase ja homse päeva
 käsitluse. Jääme ootama huvitavaid ktrjutist sel
 teemal.*

Toimetus

Teil on käes kirjastuskooperatiivi "Faatum" väljaantuna "MANA" esimene, Eestis ilmunud number. Loodame, et see lisab midagi uut meie kultuurielule, süvendab kirjanduslikke ja kultuurikontakte välis- ja kodueestlaste vahel. Loodame Teie soosivale suhtumisele, mis tagab, et praegune "MANA" ei jää viimaseks.

"MANA" ilmumine Eestis sai teoks tänu AVATUD EESTI FONDI lahkele toetusele. Meie südamlük tänu!

Toimetaja: Andres Ehin
"Faatum" esimees: Sulev Raudsepp

"MANA" tellimine välismaal toimub rahakaardiga aadressil Kirjastuskooperatiiv "Faatum" Harju 1, EE0001 Tallinn, Estonia või pangaulekandega Tallinna Koidu pank arveldusarvele nr. 3461345, kood 420101576. Ajakirja hinnale palume lisada saatekulu.

Hind välismaal:
USA \$ 16.00
Kanada \$ 17.00
Rootsi 95 krooni
Soome 70 marka
Inglismaa £ 7.50
Austraalia A\$ 12.50
Saksamaa 30 marka

PE $\frac{A}{1178}$ 61/62

1992